

Міністерство освіти і науки України
Західноукраїнський національний університет
Факультет соціально-гуманітарний
Кафедра психології та соціальної роботи

МИСЬКІВ Ірина Ярославівна

**«АДАПТАЦІЯ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ
БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ У ПРИЙОМНІЙ СІМ'Ї»**

спеціальність 231 Соціальна робота
освітньо-професійна (наукова) програма
кваліфікаційна робота за освітнім ступенем «магістр»

Виконав студент
групи СРзм-21
Миськів Ірина Ярославівна

підпис

науковий керівник:
к.е.н., доцент
Миколіук С.М.

підпис

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту
«__» _____ 20__ р.
Завідувач кафедри

підпис

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, У ПРИЙОМНІЙ СІМ'Ї	7
1.1. Аналіз основних підходів до дослідження проблеми сімейної адаптації особистості	7
1.2. Соціально-психологічні передумови адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.....	15
1.3. Основні чинники адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї	22
Висновки до розділу 1	30
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, У ПРИЙОМНІЙ СІМ'Ї	32
2.1. Методи емпіричного дослідження адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї	32
2.2. Результати емпіричного дослідження адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї.....	39
Висновки до розділу 2	52
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, У ПРИЙОМНІЙ СІМ'Ї	53
3.1. Психологічне забезпечення адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї	53
3.2. Оцінка ефективності психологічного забезпечення адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї	60
Висновки до розділу 3	70
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74
ДОДАТКИ.....	82

ВСТУП

Актуальність дослідження. Адаптованість, як центральне надбання особистості й підґрунтя її гармонійного розвитку, формується у умовах найближчого родинного оточення, у якому сім'я є гарантом захисту й підтримки дитини в процесі розвитку й особистісного становлення. Водночас, значна кількість дітей з різних причин не можуть зростати у своїй родині й влаштовані на державне утримання в замінні сімейні форми, однією із яких є прийомна сім'я. Ця форма передбачає влаштування дитини у некрівну сім'ю, яка має вирішувати функції турботи, захисту, виховання й особистісної підтримки в її розвитку й соціалізації згідно з нормативними вимогами.

Сьогодні у Україні налічується 70701 тис. дітей, котрі являються дітьми-сиротами й дітьми, позбавлених батьківського піклування, більшість із яких знаходяться під піклуванням – 50408 тис. дітей, ті що перебувають у будинках сімейного типу й прийомних сім'ях – 14102 тис. дітей та діти, котрі перебувають у інтернатних закладах – 6191 тис. дітей. Забезпечення суспільно-педагогічної та соціально-психологічної підтримки цієї категорії дітей, захист їх прав та інтересів є ключовими напрямками соціальної політики нашої держави. Зростає і відповідальність фахівців соціальної роботи щодо надання розвитку особистості дітей-сиріт, створення умов задля адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї.

Зауважимо, що зі кожним роком поширеність прийомних сімей у Україні стрімко зростає. Згідно з даними Міністерства соціальної політики України, кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, котрі виховуються у різних формах замінного сімейного догляду (всиновлення, удочеріння, піклування, опіка, прийомна й патронатна сім'я, дитячий будинок сімейного типу), із 2014 до 2021 років зросла з 31064 до 75010 осіб. Відтак, вагомість соціальної роботи з питань особистісного розвитку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї та забезпечення їх адаптації набуває важливого значення і потребує практичного вирішення.

Значущість дослідження зумовлена ще й тим, що палітра психічного життя прийомних дітей зумовлює чисельні переміщення й втрати, звужуючи коло їх контактів як прообразів сформування власного «Я» й адаптованості. Відсутність в досвіді прийомних дітей стійких емоційно-значущих контактів може нівелювати спроби прийомних батьків щодо створення задля неї середовища адаптації і захисту, де вона могла б формувати безпечну прихильність, підвищуючи свій рівень адаптованості. Тож вивчення особливостей адаптації дітей у прийомній сім'ї дозволить розширити усвідомлення процесу її формування й чинників, які на нього впливають.

Поняття адаптації розкриваються в працях М. Боришевського, В. Століна, Е. Еріксона, Т. Лукмана, Н. Холланда, Л. Шнейдер, А. Ліпкіна, Д. Марсія, Р. Фогельсона та інших. Різновиди адаптації дітей та її забезпечення згідно із віком, сферою та соціальною ситуацією, досліджуються в працях В. Зливкова, П. Гнатенко, Х. Теджфел, Дж. Тернера, К. Коростеліної, О. Солдатової, Р. Зелінської, О. Кікінежді, Т. Яблонської. Рівень практичного оброблення питань захисту дітей методом влаштування в прийомну сім'ю представлений роботами таких психологів (Г. Бевз, Т. Мельничук, В. Ослон, Н. Лук'яненко, О. Співаковська). Однак їх праці лише частково розкривають специфіку процесів особистісного становлення дитини, адаптації її у прийомній сім'ї. Питання ж забезпечення повної адаптації дітей у прийомній сім'ї у сучасній соціально-психологічній науці ще не було предметом наукових досліджень.

Відтак, актуальність та соціальна значущість проблеми, її недостатня розробленість у сучасній соціально-психологічній науці зумовили вибір теми випускної кваліфікаційної роботи: **«Адаптація дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї»**.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження особливостей адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї.

Відповідно до мети дослідження було виявлено такі **завдання**:

1. Проаналізувати сутність основних підходів до дослідження проблеми сімейної адаптації особистості.

2. Виявити соціально-психологічні передумови адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

3. Описати основні чинники адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї.

4. Емпірично дослідити властивості адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї.

5. Розробити та апробувати психологічне забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї.

Об'єкт дослідження – адаптація дитини в умовах прийомної сім'ї.

Предмет дослідження – особливості адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї.

Методи дослідження. Для досягнення мети й розв'язання поставлених завдань були застосовані такі методи: теоретичні – аналіз, синтез, класифікація, систематизація даних наукових джерел, їх узагальнення і порівняння для визначення базових понять проблеми адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї; емпіричні – психологічне спостереження, бесіда, констатувальний експеримент, тестування з метою вивчення особливостей адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї; методи кількісної і якісної обробки здобутих емпіричних та експериментальних даних).

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося серед прийомних сімей Тернопільської області та м. Тернополя у співпраці із обласним та міським Центрами соціальних служб задля сім'ї, дітей і молоді. Загальна чисельність досліджуваних складала 66 дітей віком від 11 до 15 років, з яких 32 – прийомні діти, 34 дітей контрольної вибірки (учні загальноосвітніх шкіл).

Теоретичне значення дослідження полягає у комплексному обґрунтуванні проблеми адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї. Зокрема, проаналізовано сутність основних підходів до дослідження проблеми сімейної адаптації особистості; виявлено соціально-психологічні передумови адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування; надано характеристики основних чинників адаптації

дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї; запропоновано психологічне забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання його результатів в роботі Центрів соціальних служб задля сім'ї, дітей та молоді у процесі організації соціального супроводу прийомних сімей; в роботі фахівців соціальної роботи, психологів, педагогів, котрі працюють у системі охорони дитинства й захисту дітей; при збільшенні виховного потенціалу прийомних батьків. Матеріали дослідження можуть бути застосовані у психологічному консультуванні, психодіагностичній, корегувальній роботі психологів Центрів соціальних служб задля сім'ї, дітей та молоді, а також в системі підготовки фахівців з психології закладів вищої освіти.

Структура дослідження. Випускна кваліфікаційна робота містить вступ, три розділи, висновки до розділів, загальні висновки, список використаних джерел, що налічує 90 найменувань, та 2-х додатків. Основний обсяг роботи становить 73 сторінки, загальний – 90 сторінок.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, У ПРИЙОМНІЙ СІМ'Ї

1.1. Аналіз основних підходів до дослідження проблеми сімейної адаптації особистості

Проблема адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, є однією із суперечливих проблем сучасної соціально-викладацької науки, актуальність якої обумовлена втіленням у соціальний простір ідей гуманізації, визнання єдності та унікальності особистості. Адже пріоритетом виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, є не лише соціальний статус особистості, а й успішність її особистісного розвитку й соціальної адаптації.

Розпочинаючи огляд питання адаптації в історико-генетичному контексті, звернемося до відомих ідей вчених-науковців (біологів, фізіологів, психологів, викладачів), які одні з перших звернули увагу на особу як самодостатню особистість, а період її пристосування – як найважливіший, зокрема усвідомлений, самостійний період в її соціальному становленні.

Адаптація (від латинського «adapto») – значить «регулювання», «приведення до порядку». Термін «адаптація» уперше було застосовано в науковій лексиці німецьким фізіологом Аубертом в 1865 році для пояснення явищ адаптації чутливих органів до впливу на них різноманітних подразників [6]. Наукове застосування даного терміну пов'язане із ідеями еволюційної теорії, із вивченням реакції живих організмів на вплив навколишнього середовища (Ч. Дарвін, І. Павлов, І. Сеченов тощо).

В загальнобіологічному плані адаптацію вивчають як сукупність морфологічних, фізіологічних, поведінкових, популяційних та інших особливостей біологічного виду, які забезпечують його представникам можливість своєрідного способу життя в певному середовищі [19]. В фізіології й медицині адаптацією називається хід звикання до нових умов [36]. Адаптація вивчалася як сукупність корисних для живого організму змін, які представляють

собою більш чи менш точне відображення оточуючого середовища, бажання рівноваги, розвиток організму.

З вивчення наукових підходів, що відносяться до розвитку особистості, ми дійшли висновку, що вчені по-різному розуміють сутність адаптації особистості, проте усі вони погоджуються з тим, що особа під час адаптації виступає як активний суб'єкт цього процесу. Такої ж думки дотримується Ж. Піаже, який розглядає адаптацію в вигляді двох взаємозалежних операцій: акомодатії (опанування правил середовища, «уподібнення» йому) й асиміляції («уподібнення» собі, перетворення середовища) [26, с. 91]. Даний процес науковець вивчає як механізм пізнання: напрямок розвитку визначається у ході пошуку рівноваги, тобто відповідності, поміж організмом і середовищем. Рівновага здійснюється з допомогою акомодатії, що включають в себе пристосування власних вчинків, думок, понять до світу, й асиміляції, що полягає у добудовуванні зовнішнього світу згідно з уявленнями людини. Найбільш повна рівновага досягається на ступені операцій інтелекту, які дозволяють людині найбільш повно адаптуватися до оточуючого середовища.

Специфічне уявлення про адаптацію простежується в дослідженнях У. Джемса про трансперсональний досвід. Автор думає, що розходження, які людина здійснює поміж собою і навколишнім світом, умовні, тому можливі різноманітні пристосувальні реакції в залежності від стану власної свідомості і здатності до селективності, тобто обрання того, що для особистості значуще на цей момент. Тому процес адаптації є безперервним та залежить від того, у яких межах приймає себе індивід. Нормальна активна свідомість є тільки одним типом свідомості, навколо котрої існують інші форми свідомості [41, с. 94].

Важливим аспектом вивчення було з'ясування чинників соціальної адаптації. Н. Шафажинська й Н. Кузнєцова під чинниками удосконалення процесу соціальної адаптації особистості на стадії професійної підготовки, визначають: об'єктивно-суспільні (характер навчального закладу, специфіка ключового предмету, особливості організації учбового процесу, система вимог, комплекс цінностей та норм студентського колективу і колективу педагогів); соціально-психологічні, котрі зумовлюють «включення» особистості в нове

соціальне середовище (мотивація особистості, ступінь здібностей до певного профільюючого предмету, риси особистості, інтелектуальний рівень, ступінь розвитку самосвідомості, вміння самоконтролю, самокритичності і саморегуляції, особистісний стиль діяльності тощо; психологічні, які пов'язані з індивідуально-психологічними властивостями особистості, з темпераментом; особистісні, котрі стосуються профпридатності, наявності конкретної суми знань, вмінь, рівня мотивації, розвинутих умінь саморегуляції; індивідуальні (сильний різновид нервової системи, високий показник вербального розуму, експансивність, низька тривожність та сугестивність) [32, с. 78-79].

Варто зазначити, що певну увагу вчені (Л. Виготський, М. Бернштейн, О. Леонтьєв, В. Петровський тощо) приділяють механізмам, завдяки котрим процес соціальної адаптації особистості досягає власного результату. Представники першого підходу Л. Виготський, В. Петровський зосереджують увагу на складності механізмів, що зумовлено безпосередньо самим процесом суспільної адаптації. На їх погляд, одним з головних механізмів адаптації треба вважати уявлення індивіда про власне майбутнє, в якому простежується співвідношення й способи взаємодії таких моральних складових, як поведінкові проекти, інтенсивна самосвідомість, усвідомлення своєї індивідуальності й особливостей оточення.

До другого підходу можливо віднести дослідження М. Бернштейна й О. Леонтьєва, які наполягають на цілісності механізмів соціальної адаптації особистості, котрі на різних рівнях адаптивних процесів мають власні типологічні особливості. Із точки зору Г. Тард, основним механізмом адаптації індивідуальності є наслідування, а Ю. Бронфенбренер пише, що це – прогресуюча взаємна акомодация (приспосовуваність) поміж активно зростаючим індивідом і зміненням умов його проживання [18].

Деякі вчені єдиним механізмом соціальної адаптації індивідуальності вважають ідентифікацію, як уподібнення, ототожнення особою себе з іншими, наслідування поведінковим чи особистісним характеристикам іншої особи, дійсне їх відтворення у власній поведінці. Ідентифікацію варто розглядати на

трьох рівнях (імітації, свідомого сприйняття норм, що існують в середовищі, й інтроєкції), які виступають її етапами й формуються в процесі розвитку особи.

Якщо ступінь імітації характеризується як засіб пізнання реальності та образу іншої людини на ранній стадії онтогенезу особистості, то рівень свідомого сприйняття соціальних норм, що існують у оточуючому середовищі, співпадає із процесом навчання особистості, коли молода особа прагне до опанування формами поведінки інших об'єктів. «На рівні інтроєкції індивід не відрізняє власні та не власні уявлення, актуалізація ідентифікації забезпечує активне перетворення навчального середовища та власного Я, що сприяє досягненню гармонійності та рівноваги» [5, с. 133].

Із аналізу психолого-педагогічної літератури, що відноситься до висвітлення соціальної адаптації особистості, ми прийшли до висновку, що існують різноманітні підходи до трактування соціальної адаптації.

В руслі психоаналітичного підходу питання адаптації розроблялася на основі дослідження захисних механізмів особистості (А. Адлер, З. Фрейд, Х. Хартман, послідовник А. Фрейда, зазначає, що «інтерес до проблеми адаптації зріс унаслідок розвитку психології «Я», підвищення інтересу до особистості та її пристосування до умов зовнішньої реальності» [105, с. 89]. Адаптація, відповідно до ідей Х. Хартмана, включає як процеси, що пов'язані із конфліктними ситуаціями, так й процеси, що входять у вільну від конфліктів сферу Я. Автор виділив важливу роль захисних механізмів у успішній адаптації індивіда, розуміючи під пристосуванням взаємозв'язок поміж живим організмом і навколишнім середовищем.

Сучасні психоаналітики слідом за З. Фрейдом виокремлюють два різновиди адаптації: аллопластична адаптація, яка здійснюється за рахунок змін в зовнішньому світі, які людина вчиняє задля приведення його у відповідність з своїми потребами; аутопластична адаптація, яка забезпечується змінами особистості (її структури, умінь, навичок), за допомогою котрих вона пристосовується до середовища. До таких двох психічних типів адаптації Х. Хартманн виокремлює пошук індивідом сприятливого середовища [15].

Зміст процесу адаптації особистості у межах психоаналітичного напрямку характеризується узагальненою формулою: конфлікт – тривога – захисні реакції. Пристосування визначається витісненням нахилів і переключенням енергії на санкціоновані суспільством об'єкти, зокрема як результат прагнення особи компенсувати й надкомпенсувати свою неповноцінність (А. Адлер). Е. Еріксон, в свою чергу, представляє процес адаптації в вигляді узагальненої формули: протиріччя – тривога – захисні реакції особистості і середовища – гармонійна рівновага або конфлікт. Погляди науковця відрізняються від ключової психоаналітичної лінії та передбачають наявність також й позитивного виходу з ситуації протиріччя і емоційної нестабільності в напрямку гармонічної рівноваги особистості й середовища. Тобто, конфлікт – лише один із можливих результатів взаємодії особистості й середовища. Він виникає, коли недостатні захисні реакції особи і, що важливо, недостатні «поступки» середовища [38]. Окремим можливим результатом є співробітництво й гармонія індивіда та середовища.

Розглядаючи процес інтеграції у суспільні структури, Е. Фромм виділяє два різновиди адаптації: статичну й динамічну. Під статичною адаптацією вчений розуміє цю адаптацію, яка, всупереч появі нових звичок та обставин, усе-таки не приводить до змін особистості, не веде до формування нових рис характеру, спрямувань, інакше кажучи, – новоутворень. Динамічна адаптація, згідно із Е. Фроммом, – вид соціальної взаємодії, що обумовлює зміни в характері, поведінці особи; виникнення нових мотивацій її діяльності [54, с. 56].

Важливим в психодинамічній концепції є розуміння того, що унаслідок адаптаційних процесів з'являються нові внутрішньо особистісні утворення, котрі спричиняють розвиток людини. Крім того, важливості набуває ідея активності середовища, котре має бути готовим для адаптації особистості. Так, за результативну адаптацію несе відповідальність як сама особа, так й адаптивне середовище, що може бути неготовим до співробітництва. Виходячи із цього, формувальні адаптаційні заходи мають бути двобічно направлені: на особистість, яка адаптується, й на адаптивне середовище.

Гуманістичний напрям досліджень адаптації, котрий базується на роботах А. Маслоу, К. Роджерса тощо, критикує розуміння цього феномену у межах

гомеостатичної моделі, й висуває положення про оптимальну взаємодію особистості й середовища. Основним критерієм адаптованості тут є ступінь інтеграції особистості й середовища. Ціллю адаптації являється досягнення позитивного духовного здоров'я й відповідності цінностей особистості цінностям суспільства. При цьому «адаптація не є процесом рівноваги організму та середовища і описується формулою: конфлікт – фрустрація – акти пристосування» [45, с. 151]. У основі концепцій гуманістичного напрямку знаходиться поняття здорової особистості, котра здатна досягати своїх життєвих цілей, виявляти активність у їх досягненні, застосовувати творчий потенціал.

Представники гуманістичного напрямку зосереджують увагу на наявності у особистості конструктивних та неконструктивних поведінкових реакцій. За А. Маслоу, факторами конструктивних реакцій є: детермінація їх вимогами суспільного середовища, спрямованість на вирішення виявлених проблем, однозначна мотивація й чітка уява мети, усвідомленість поведінки, наявність в прояві реакцій виявлених змін внутрішньо-особистісного характеру й міжособистісної взаємодії. Неконструктивні реакції не усвідомлюються; вони направлені лише на усунення неприємних переживань з свідомості, реально не вирішуючи самих проблем. Таким чином, ці реакції є аналогом захисних реакцій (розглянутих в психоаналітичному напрямку). Критеріями неконструктивної реакції є: агресія, регресія, фіксація [54, с. 57].

За концепцією К. Роджерса, індивідуальна адаптація є процесом досягнення відповідності (конгруентності) поміж Я-структурою і досвідом, між усвідомленим Я й Я-ідеальним. Адаптована особа, на думку К. Роджерса – це людина, котра повноцінно функціонує, використовує свої здібності й таланти, реалізує свій потенціал та рухається до повного пізнання себе і сфери своїх переживань [67, с. 51]. Якщо ж є невідповідність між Я-концепцією й будь-яким аспектом актуального проживання, виникає загроза, що приводить до психологічної дезадаптації, котра характеризується високим рівнем тривоги, нестабільності, соціальної незрілості та емоційним розладом. Дезадаптовані люди мають і нижчу ступінь самоактуалізації.

Процес адаптації в когнітивній психології розвитку особистості можливо представити формулою: конфлікт – загроза – реакція адаптації. Передбачається, що якщо у процесі інформаційної взаємодії з середовищем особистість зіштовхується із інформацією, яка суперечить наявним в неї настановам (когнітивний дисонанс), в зв'язку з цим переживається стан дискомфорту (загроза), котрий стимулює особистість на пошук можливого зняття чи зменшення когнітивного дисонансу [36, с. 12]. Когнітивний дисонанс, згідно з думкою теоретиків когнітивізму, безпосередньо пов'язаний із емоційною дезадаптацією особистості у процесі її соціальної взаємодії.

За ствердженням когнітивістів, активний пошук способів зняття чи зменшення когнітивного дисонансу може привести до таких можливих варіантів поборення дезадаптації як: спроба особистістю спростувати одержану інформацію; особистість може змінити особисту установку, змінити картину світу; може знайти додаткову інформацію із метою встановлення узгодження поміж попередніми уявленнями й суперечній інформації [63, с. 69].

Необіхевіористичне виявлення поняття адаптації отримало значне розповсюдження в зарубіжній психології. Автори даного напрямку (Б. Скінер, Р. Хенкі) пояснюють адаптацію як: стан, в якому спостерігається співвідношення потреб індивіда й вимог середовища; процес, з допомогою якого досягається цей гармонійний стан. Під пристосуванням розуміють процес й результат змін (фізичних, соціально-економічних чи організаційних) у груповому поведженні, суспільних відносинах або культурі. Зовнішні впливи виявляють результативність адаптаційного процесу [43, с. 83].

Важливість біхевіорального підходу задля нашого дослідження полягає у наявності знань про те, що: по-перше, успішність пристосування особистості досягається завдяки формуванню в неї адаптивної поведінки; по-друге, ключовим засобом формування такої поведінки є тренінг, у основі якого лежить раціональний, поведінковий й емоційний компоненти.

Автори інтеракціоністської концепції пристосування (Л. Філіпс, Т. Шибутані тощо) відносять адаптацію до добре організованих прийомів чи способів життєдіяльності, що дозволяють особі пристосуватися до нової ситуації

й подолати типові проблеми. І тільки тоді, коли вона разом із засвоєнням, прийняттям і свідомим використанням суспільних норм, буде брати на себе відповідальність, поставити перед собою цілі й досягати їх – цю особистість можна буде вважати адаптованою. Із точки зору інтеракціоністів, в ході адаптації організм адаптується до вимог специфіки ситуації.

Адаптивність виявляється в виді двох різноманітних відповідей на вплив середовища: у прийнятті та ефективності тих соціальних очікувань, із якими людина стикається у відповідності з своїми поглядами; в гнучкості, ефективності при зустрічі із новими і потенційно небезпечними ситуаціями; в здатності додавати подіям бажаний задля себе напрямок» [64, с. 110].

Важливою властивістю інтеракціоністського розуміння адаптації є розмежування термінів власне адаптації (adaptation) й пристосування (adjustment). На відміну від терміну «пристосування», що стосується того, як організм адаптується до вимог специфічних ситуацій, термін «адаптація» стосується стабільних рішень – є «добре організованим засобом, котрий дозволяє справлятися із типовими проблемами, прийомами, які кристалізуються шляхом послідовного ряду пристосувань» [8, с. 78]. Зазначений підхід закликає до необхідності розрізняти ситуативну й загальну адаптацію до традиційних проблемних ситуацій. Загальна адаптація є результатом переліку ситуативних адаптацій до ситуацій, котрі повторюються та мають загальні риси.

Другим напрямом вивчення наукових праць, котрі мають безпосереднє відношення до нашого дослідження, є роботи, які присвячені проблемі соціальної адаптації особистості. Її властивості у школярів досліджували Л. Виготський, В. Добрейцер, І. Аршавський, І. Жадан, М. Логінова [15]. Проблема адаптації студентів та випускників фахово-технічних училищ висвітлювали В. Орлов, В. Синявський [54]. Пристосування студентів молодших курсів до навчання у вузі під час вивчення математичних і природничо-наукових дисциплін постала предметом дослідження А. Віноградової [68].

Отже, із аналізу психолого-педагогічної літератури, яка стосується висвітлення соціальної адаптації особистості, ми прийшли до висновку, що існують різні підходи до трактування даного феномену. В межах кожного

підходу спостерігається своєрідне уявлення її природи, функцій, критеріїв успішності. Адаптація вивчається як процес або стан, адекватна ефективна результативність, як співвідношення змін в середовищі й особистості (психоаналіз), як спосіб зняття чи зменшення дисонансу, як рівень інтеграції особи та середовища. Проте, не зважаючи на існування у науковій літературі різних підходів щодо усвідомлення сутності адаптації особистості, спільними задля них усіх є такі положення: процес адаптації постійно передбачає взаємодію двох систем; дана взаємодія відбувається у особливих умовах дисбалансу, невідповідності; ключовою метою цієї взаємодії є певна координація поміж системами, ступінь та характер котрої може варіюватися; досягнення цілі (соціальної адаптованості) передбачає певні зміни в системах, що взаємодіють.

1.2. Соціально-психологічні передумови адаптації

дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Сирітство – це суспільне явище, поява якого зумовлена наявністю в суспільстві дітей, батьки котрих померли, а також дітей, що залишилися без піклування батьків у результаті позбавлення останніх батьківських прав чи визнання їх у установленому порядку недієздатними, безвісно відсутніми. Сирота – дитина, яка тимчасово чи постійно перебуває поза родинним оточенням внаслідок втрати батьків, зокрема дитина, яка не може із певних причин чи із власних інтересів залишатися в сімейному оточенні й потребує захисту та допомоги із боку держави [20, с. 46].

Головними причинами залишення дітей без батьківського піклування вважаються: соціально-економічні, пов'язані з зубожінням сімей (безробіття обох чи одного з батьків, відсутність постійного житла, жебрацтво батьків, довготривала відсутність батьків, розлучення батьків); духовно-етичні (асоціальний спосіб життя батьків, різноманітні види залежності, злочинні діяння батьків, примушення дітей до жебракування, різні форми насильства, спрямованого на дітей); моральні – раннє або позашлюбне материнство; дисфункційність родини (неповна, новоутворена, багатодітна), відсутність

здорової емоційної атмосфери в сім'ї, конфліктність її членів; медичні – наявність хвороб в батьків, що унеможлиблюють вирішення батьківських обов'язків [12, с. 17].

Окрім того, через складність соціального життя збільшується кількість дітей, соціальний статус котрих невизначений, адже є невизначеним є факт наявності батьківського піклування. Як приклад, такими є бездоглядні діти, котрі тривалий час перебувають поза батьківським піклуванням, та перебувають сам на сам з проблемами виживання. До такої ж групи дітей можна віднести і тих, котрі тривалий час виховуються в інтернатних закладах і батьки яких, хоч й не позбавлені батьківських прав, проте не цікавляться їхнім життям.

Діти-сироти, що виховуються поза сім'єю, мають свої особливості психічного й особистісного розвитку та, як наслідок, проблеми соціалізації в майбутньому. Так, К. Флейк-Хобсон і Б. Робінсон доводять, що загальний фізичний, психологічний розвиток дітей, котрі залишились без батьківського піклування, відрізняється від однолітків, що ростуть у родині [21, с. 32]. У перших відмічається сповільнений темп психічного розвитку, ряд негативних властивостей: нижчий рівень інтелектуального розвитку, бідніша духовна сфера, уява, пізніше формуються вміння саморегуляції поведінки.

Аналіз суспільно-психологічної літератури дозволяє виокремити фактори, що утрудняють адаптацію вихованців наступних установ:

- 1) особливий суспільний статус дитини – вона нічия, в неї нікого немає, ніхто нею не цікавиться та вона нікому не потрібна;
- 2) наявність в більшості вихованців відхилень в стані здоров'я й психічного розвитку, які виникають у силу соціально-викладацької занедбаності (найбільш часто виявляється затримка психологічного розвитку);
- 3) наявність дефіциту особистісного спілкування із близькими дорослими;
- 4) обмеження соціальної активності дитини;
- 5) наявність обмежень в сфері реалізації засвоєних соціальних норм та соціального досвіду;

6) регламентація організації життя дітей і дітей, обмеження особистісного вибору, придушення самостійності та ініціативності, неможливість проявляти саморегуляцію та внутрішній самоконтроль;

7) убогий вибір зразків задля наслідування, засвоєння суспільної поведінки, що приводить до утруднень в засвоєнні й відтворенні досвіду;

8) обмеженість контактів дітей, їх ізолюваність від реального життя, які формують утриманство й боязнь зовнішнього світу [18, с. 42-43].

Слід урахувати, що діти, які перебувають на вихованні у закладах державної опіки, опиняються на повному державному утриманні: вони забезпечуються продуктами, одягом, мають дах над головою, проте позбавлені головного – любові й уваги з боку близьких людей. Але вони неминуче зазнають індивідуальної, соціальної, моральної, материнської, патернальної й інших видів депривації (відокремлення від зовнішніх подразників, позбавлення чи обмеження життєво важливих потреб дитини) [6, с. 41]. Усі перераховані причини визначають особливості адаптації вихованців установ соціально-психологічної та психолого-педагогічної підтримки, котрі найбільш яскраво характеризують випускників інтернатних установ.

Зауважимо, що постійне перебування адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в закритому комунікативному просторі, відсутність власних речей (крім одягу й предметів особистої гігієни), власного простору, випадки жорстокого поводження із боку персоналу та інших вихованців закладу, відторгнення із боку суспільства спричинюють закомплексованість, моральну невдоволеність дитини, відчуття нею особистої неповноцінності [9, с. 134]. Відсутність сімейного спілкування, участі матері, підтримки близьких діти проживають край неприємно. Дуже страждають від цього діти з відхиленнями в розвитку. Тому для дітей-сиріт, котрі виховуються поза родиною, у відриві від соціуму, у умовах установ закритого типу, сформування системи побутового орієнтування набуває особливого значення.

Порушення у розвитку особистості дітей, позбавлених батьківського піклування, з'являються на основі дії двох груп несприятливих суспільно-психологічних факторів. Першу групу складають критерії, зумовлені недоліками

виховання у колишніх родинах: негативна спадковість, безпритульність, бездоглядність та жорстоке ставлення та ін. У другу групу увійшли фактори, обумовлені наслідками недосконалої системи виховання у інтернатних закладах: неповноцінне спілкування із дорослими через відсутність достатньої кількості персоналу й його велику плинність; постійне перебування у закладі закритого типу і відсутність контактів із довкіллям; звужене коло спілкування, регламентація незайнятого часу режимними моментами тощо [32, с. 86].

Відсутність досвіду взаємодії із дорослими негативно визначається на розвитку соціальних контактів дитини-сироти з однолітками, вони нерідко не помічають один одного, не вступають у ігрову взаємодію, не чутливі до ініціативи й емоційного стану однолітків, що приводить до виникнення конфліктів. Інші діти задля сироти являються монотонним фоном їхнього життя, а якщо і виступають з цього фону, то, скоріше, як конкуренти чи суперники, але не як партнери. Діти живуть у теперішньому, не маючи минулого та майбутнього, не уміють фантазувати, мріяти, до чогось прагнути. Їх прагнення обмежені потребами, котрі слід негайно задовольнити, й носять відображення дисципліни (вони прагнуть бути слухняними, швидко вдягатись, гарно й правильно їсти). Тобто, індивідуальний розвиток вихованців дитячих будинків має характеристики відсутності тимчасової перспективи [22, с. 47].

Загалом зростання дитини у умовах закладів інтернатного типу, приводить до проблеми її у емоційному, інтелектуальному, мовленнєвому й фізичному розвитку. Вона має труднощі в спілкуванні й поведінці, характеризується звуженням світогляду й труднощами в особистісному зростанні й адаптації до нових умов життєдіяльності, соціалізації й інтеграції в суспільство в цілому [27, с. 59]. Більшість часу діти проводять у одних і тих самих стінах з обмеженою кількістю людей, котрі із ними спілкуються. Дефіцит уваги доповнюється нестачею елементарних сенсорних стимулів, дефіцитом інформаційного потоку в цілому. Автори вказують на такий факт, що діти майже ніде не бувають, їхній життєвий простір звужений даним закладом.

Відомо, що особливу тривогу можуть викликати проблеми соціальної адаптації та постінтернатного становлення випускників інтернатних установ.

Після завершення інтернату, кожен з випускників іде у самостійне життя, де зазнає глибокої кризи, котра породжена труднощами соціалізації, дитина не спроможна стати повноцінним членом суспільства. Представники цієї соціальної групи зазнають труднощів в професійному самовизначенні, у шлюбі, а також у встановленні професійних і дружніх відносин, значна частина дітей-сиріт поповнює ряди правопорушників [9; 11; 15 та ін.]. Однак, дослідження вченого В. Зарецького доводять, що перебування дитини в школі-інтернаті має й свої плюси. На думку науковців, дитина перебуває у безпеці, її вихованням займаються фахівці, виникає шанс до оптимізації умов її життя [18, с. 81].

А. Архипова відмічає, що діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які виховувались в дитячих будинках чи у школі-інтернаті, менш адаптовані до життя, ніж діти, які виховувалися в родині. Діти, котрі живуть у родині, мають можливість задля розширення суспільного кола, більш широкий спектр спілкування, яке має значний вплив на процес суспільно-побутової адаптації й їх підготовки до самостійного життя [2, с. 28].

Дослідження А. Беляєвої доводять, що з боку побуту діти-сироти знайомі недостатньо і засвоєння відповідних навичок становить конкретні труднощі, хоча педагоги й намагаються подолати ізольованість дитини від оточуючого середовища, що у стінах інтернату (збільшують число прогулянок, екскурсій, протягом яких учні вступають у спілкування із працівниками магазинів, кіно, підприємств побутового обслуговування). Не дивлячись на це, діти-сироти орієнтуються соціальному середовищі, в тому числі у питаннях соціально-побутового характеру гірше, аніж діти, які живуть у умовах родини [10, с. 85].

Дані Г. Хархан показують наявність в дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, диморфізму за спільним рівнем сформованості практичних умінь ведення домашнього господарства, вияву родинних почуттів, здатності спілкуватися з друзями та дорослими й вміння реально оцінювати дійсність. При цьому ступінь неготовності до життя у дівчат вищий, ніж у хлопчиків. Також батьківська депривація, у першу чергу, впливає та відображається на сформуванні самостійності, багато хто із дітей-сиріт і дітей,

позбавлених батьківського піклування, має невисокий рівень санітарно-гігієнічних навичок в порівнянні з дітьми, які виховуються у родині [33, с. 74].

В. Мухіна відмічає, що діти із інтернату звичайно вважаються більше адаптованими до життя та самостійними. Але це враження з'являється за рахунок того, що вони мають можливість постояти за себе. Але, на її думку, уміти постояти за себе ще не означає бути пристосованим до життя. Дитина змушена з самого раннього дитинства піклуватися про себе сама, повторюючи день в день однакові режимні моменти, й це, безумовно, сприяє формуванню стереотипів вирішення певного набору дій [24, с. 35]. Однак у неї не формуються механізми пристосування; у цьому проявляється недорозвинення особистості.

Низкою науковців також доведено, що найбільш змістовні відхилення від нормального становлення особистості в дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, проявляються у порушенні соціальної взаємодії, створюється особливий тип спілкування із дорослим, який, у свою чергу, впливає на відношення до ровесників, невпевненості в собі, неадекватній самооцінці, емоційній напрузі, підвищеній агресивності [28, с. 136-137].

Успішній адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї перешкоджає особливий тип їх спілкування в школі-інтернаті як із дорослими, так і з однолітками, що значною мірою відрізняється від спілкування дитини, яка знаходиться у школі, у літньому таборі, де вона також залишається без батьків. У молодших класах вихованці інтернатів надмірно проявляють інтерес до кожного доброзичливого дорослого. Вони готові виконувати будь-яке його прохання, роблять все можливе для того, щоб акцентувати на себе його увагу. Прагнення дітей, позбавлених батьківського піклування, прийняти й виконати завдання вчителя відображає несформованість в неї здатності поставитися до дорослого як до вчителя й виконати завдання як навчальне, а саме незадоволеність потреби в спілкуванні з дорослим, що виражається в прагненні за всяку ціну викликати його позитивну оцінку. Одночасно у взаєминах із дорослими діти-сироти бувають грубі, проявляють агресивність, ображаються на незначні зауваження, дії дорослих [31, с. 6].

Психологічні дослідження рівня й особливостей інтелектуального розвитку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, кажуть, що рівень розвитку уваги, пам'яті, міркування не має істотних відхилень від середньостатистичної норми. Проте дослідження виявляють слабко утворену картину світу, підвищену ситуативність, котра у пізнавальній сфері виявляється в нездатності вирішувати завдання, що потребують внутрішніх операцій, не зважаючи на практичні дії, зниження розвитку творчого міркування [9, с. 124]. Основними причинами зниження розумового розвитку вихованців (даного закладу) є вплив негативного соціального середовища, анатомо-фізіологічне порушення діяльності центральної нервової системи й відсутність якісного, змістовного спілкування із дорослими, що адекватно би впливало на дітей, які виховуються у дитячому будинку [3, с. 56].

Слід урахувати, що частими характеристиками дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є відсутність умінь поведінки і спілкування із іншими людьми, невпевненість, комплекс менш вартості, відчуття соціальної відчуженості; недостатній вияв позитивних соціально-рольових орієнтирів, збільшена агресивність, нехтування собою як особистістю, питання адаптації до нового соціального середовища. Навчальна діяльність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, також характеризується неорганізованістю, імпульсивністю, невисокою продуктивністю, недостатньою цілеспрямованістю. Дані особливості створюють додаткові труднощі у процесі оволодіння дитиною навчальним матеріалом. Тип особистості, що формується у дитини без батьків, можна охарактеризувати так: низька емоційність, невпевненість в власних силах, невміння налагодити стосунки як із дорослими, так і з однолітками, й, як наслідок, – відставання у психічному розвитку [8, с. 7].

Важливо, що деструктивний досвід, отриманий на ранніх етапах розвитку особистості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, котрі виховувались у дитячому будинку, емоційна бідність комунікації, призводить до невміння будувати соціальні взаємини в самостійному житті. Психолого-педагогічна та соціальна робота повинна бути спрямована на розвиток в дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, спроможності орієнтуватись

в оточуючому, на корекцію й профілактику відхилень у психічному й особистісному розвитку, пов'язаних з впливом деприваційних факторів [12; 16 а].

Отже, наведені матеріали досліджень доводять вплив перебування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у установах інтернатного типу, на виникнення особливостей їх психічного й особистісного розвитку, що ускладнюють процес їхньої ефективної соціалізації й адаптації, подальшої інтеграції в суспільство. Позначається наявність дезадаптації у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і на процесі й проявах їх суспільно-побутового орієнтування. Останнє ж розглядається, із одного боку, як передумова, механізм первинної соціалізації й адаптації, з другого – як певний показник успішної адаптованості до середовища. Як наслідок, у вихованців інтернатів та будинків дитини низький рівень психологічного комфорту у безпеці, любові, спілкуванні, в пізнанні навколишнього світу, що приводить до різноманітних психосоматичних захворювань. Указані чинники ускладнюють роботу із забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї.

1.3. Основні чинники адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї

Доцільно проаналізувати головні чинники адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, які можуть слугувати ризиками її сформування в напрямку досягнення показників оптимального фізичного і психічного здоров'я.

Так, розглядаючи розвиток індивіда протягом життя, Р. Балтес указує на три різновиди впливів: нормативно-вікового, нормативно-історичного, зокрема ненормативного. Нормативно-віковими чинниками визначають такі біологічні і соціальні зміни, котрі зазвичай відбуваються в відповідних вікових межах та пов'язані із набуттям нового суспільного статусу. Нормативно-історичними чинниками виявлено історичні події, котрі практично одночасно торкаються

усієї вікової когорти (війна, епідемія, економічні кризи та ін.). Натомість вплив ненормативних чинників не об'єднаний з певним періодом у житті людини, а відповідає власним подіям, ситуаціям та змінам, котрі відбулися в житті конкретного індивіда, як-то: хвороба, заміна місця проживання, втрати, зокрема ситуації осиротіння дітей, котрі трактуються як соціальні аномії [66, с. 86].

Численні дослідження зазначають, що дитина, котра потребує влаштування у систему замінного догляду, вже несе у собі наслідки ненормативних впливів, пов'язаних з ситуацією осиротіння на незадоволенням вимог розвитку, як-то: втрата батьківського догляду й численні зміни значущих осіб, насилля, депривація [60]. В напрямку компенсації таких впливів, а також в ситуації осиротіння дитини, вчені розглядають прийомну сім'ю як одну з форм замінного догляду за дитиною. Згідно із відомою концепцією замінного догляду, прийомна сім'я утворюється задля організації й посилення нормативно-вікових умов задля її розвитку та особистісного становлення. Саме такі завдання відмічено в наукових роботах Г. Бевз, О. Романчука, які називають прийомну родину відновлюючим, терапевтичним середовищем задля підтримки дитини в її розвитку й особистісному становленні [3, с. 189].

Влаштування дитини у прийомну сім'ю повинно нести корегувальний вплив щодо тих негативних впливів, котрі дитина могла зазнати в своїй історії життя. Водночас прийомна родина не є повним аналогом кривної і сама по собі теж може бути ненормативним чинником впливу на розвиток прийомної дитини. На наш погляд, ця ситуація приховує масу протиріч, котрі слід теж враховувати у розбудові системи замінного сімейного догляду за дитиною.

Вченими виокремлено можливі зовнішні несприятливі впливи задля адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, а також внутрішньо обумовлені чинники [58]. Так, серед зовнішніх чинників дезадаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї виділяють ізоляцію й деприваційну ситуацію, дисконтентуальний метод виховання, відмову батьків від дитини, феномен сирітства, різні види насилля (психологічне, фізичне, інтимне, економічне), нехтування потребами дітей, експлуатація. Зокрема, існує блок чинників, які

створюються на основі зовнішніх впливів, а у подальшому постають як внутрішні детермінанти, що спрямовують особистісний розвиток та адаптацію дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї [1]. До цієї групи чинників відносять прихильність до дорослих та її порушення як новоутворення немовлячого віку дитини, а також психічні травми, неприродну сепарацію, втрати й переживання горя, депривацію, дисоціацію та ін.

Серед внутрішніх чинників адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї можна виділити ті, котрі послаблюють і зменшують резерви організму щодо побороення несприятливих умов розвитку. Такими є відхилення в фізичному, психічному й соціальному розвитку; вади розумового розвитку (затримка психічного розвитку, викладацька запущеність та розумова відсталість), відхилення у емоційному розвитку, що обумовлюють адаптаційні розлади у дітей на усіх рівнях нервово-психічного реагування, сомато-вегетативному, психомоторному й емоційно-ідеаторному, в тому числі, поведінкові розлади (агресивні, регресивні, психопатоподібні) [5].

Дослідження Л. Трубіциної, К. Хорні, Е. Ейдемільера доводять, що у дитячому віці постійні психотравмуючі ситуації мають найбільш патогенний вплив на розвиток особистості, забезпечуючи дезадаптацію дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, оскільки вони прямо витікають із сімейних відносин і тісно пов'язані з взаємодією між дітьми й батьками. Патогенний вплив на розвиток особистості має не окремо зовнішній вплив (гострий або хронічний), а його значущість для людини [57].

Більшість дослідників вбачають основною причиною дезадаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, котрі виховуються поза сім'єю, в відсутності дорослого, який є значущим і постійним. Забезпечуючи дитині постійність й емоційне прийняття, значущий дорослий теж сприяє формуванню надійної бази задля розгортання процесів ідентифікації та соціальної адаптації. Згідно із дослідженнями І. Лангмейєра і З. Матейчека, в умовах зростання дитини в закладі колективного проживання, у неї виникає

феномен множинності, мультиплікацій «соціальних дзеркал», а також неспівпадання відображень, які провокують її соціальну дезадаптацію [68].

Науковці, котрі досліджували різні аспекти розвитку дітей у умовах колективного проживання (А. Прихожан, Н Толстих), виділяють соціальні впливи, що призводять до змін у особистісному розвитку адаптивного характеру, в тому числі, підлаштування з метою виживання [55]. Аналізуючи розвиток адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у умовах закладу й використовуючи при цьому концепцію Е. Еріксона [72], автори кажуть про труднощі переходу із одного етапу на інший. Вчені, які досліджували розвиток ідентичності дітей, що проживають в закладі, стверджують про розвиток у дітей переважно дезадаптації, пов'язуючи це з великою кількістю дорослих, які не забезпечують їхні базові потреби. Говорячи про роль важливого дорослого як про «соціальне дзеркало», автори зробили висновок про неможливість повноцінного забезпечення адаптації в умовах дитячих закладів для сиріт. Також автори підкреслюють важливість для адаптації знання свого минулого й розуміння його послідовності, що теж не спостерігається серед дітей в дитячих будинках.

Відтак, констатовано, що через материнську депривацію замість довіри в дітей-сиріт може розвиватися недовіра, а унаслідок колективного виховання формується чи сумнів, або залежність замість автономності, через контроль і нав'язаний режим в закладі блокується розвиток ініціативи, а через відсутність значущого дорослого та занедбаності ускладнюється розвиток почуття компетентності. Відтак, адаптація й розвиток дітей, які виховуються поза родиною, відбувається за принципово іншими механізмами, даючи змогу дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, пристосуватися до життя в інтернатній установі, при цьому обмежуючи її входження в суспільне соціальне оточення та перешкоджаючи адаптації [16].

Зауважимо, що унаслідок підвищення рівня дезадаптації у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відбувається виробка механізму захисту від душевного болю – байдужість і черствість. Дефіцит адекватного спілкування поміж дорослими та дітьми, що є характерним задля вихованців

інтернатних установ, обумовлює розвиток неадекватності у побудові моделі майбутнього спілкування: переважання захисних форм поведінки в конфліктних ситуаціях, що проявляється у нездатності до конструктивного розв'язання проблемних ситуацій, агресивних спалахах, бажанні перекласти відповідальність на інших [22]. Відсутність регулярної значущої фігури та безумовного сприйняття дитини дорослим, тиск ситуації, необхідність завжди пристосовуватися знижують позицію активного відношення до життя, а отже, створюють умови задля підвищення конформізму. Це виявляється в схильності дитини уникати сприйняття самостійних рішень, пасивній, адаптованій орієнтації на запропоновані стандарти оцінок та поведінки.

В вихованців інтернатних закладів дослідники спостерігають сформування особистості із недорозвинутим механізмом інтенсивної, ініціативної та вільної поведінки, із переважанням залежної й реактивної, для котрої характерне особливе психологічне формування – дитбудинківське «ми». Ослаблена внутрішня позиція, моральна бідність, нерозвинута прихильність, звужене уявлення про перспективи, проблемність статево-рольового самовизначення, переважання імпульсивності та залежності у поведінці, ситуативність мислення – далеко неповний ряд характеристик дітей, які виховуються поза родиною [27]. Дослідження фізичного розвитку дітей, позбавлених батьківського піклування, котрі проживають в державних закладах (інтернатах, притулках), показує суттєве зниження їх антропометричних показників і наявність порушень трьох груп: адаптаційних, психологічного розвитку, супровідних психологічних захворювань.

Дослідники також вказують на наявність у адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у ситуації замінної опіки «синдрому прийомної дитини», виявами якого визначають невисоку самооцінку, недостатню міжособистісну довіру, маленьку успішність, а у подальшому – проблеми при встановленні інтимних стосунків [35].

Н. Авдєєва досліджувала особливості психологічного розвитку дітей, які виховуються у будинках дитини. При вивченні психосоціального розвитку дітей, що виховуються у закладах опіки і піклування, вона вказує на встановлення у

них твердих меж «Я» й через це встановлення розуміння себе та інших, як на аспект здорового психологічно-суспільного розвитку індивіда [1]. Це усвідомлення у дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, будується насамперед через реальну і ефективну взаємодію, всередині якої може забезпечуватися достатній рівень адаптованості. Маленькі діти й травмовані діти у «сирітських» установах не розвивають результативний контроль меж, чи тверду ідентичність. Вчена вказує на необхідність обачності в перетині меж простору дитини задля створення благополучних факторів для адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Цей ефективний контроль над межами має позитивний вплив на адаптованість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, що проявляється у сильному почутті приналежності до того, що є всередині (свій внутрішній світ), що важливо для забезпечення адаптації. Це виражається і в відчутті належності «мого місця», чи «нашого місця», де є «Я» до чого «Я» належу й «Ми» належимо разом.

Важливо, що діти-сироти й діти, позбавлені батьківського піклування, не можуть підвищити свій рівень адаптованості, ідентифікуючись із цілим великим виховним інститутом. Вони розвивають власну адаптованість через безпечне «контейнерування», яке містить у собі те, що має відношення тільки до маленької частини з цього великого закладу, маленької кімнати, власного ігрового куточка. Вчена каже про явище «множинної нерозрізненої турботи», яка взагалі не сприяє, а, навпаки, шкодить задля забезпечення адаптації, адже ставить перешкоди дитині на шляху ознайомлення із ідентичністю інших, таких необхідних задля встановлення особистої ідентичності дитини [1].

Дослідники із питань депривації в дитячому віці, І. Лангмейєр й З. Матейчек, звертають увагу на роль в адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, уявлення про своє минуле й їх ставлення до нього, пов'язуючи поміж собою поняття впевненості й усвідомленням власного положення в житті. Зазначаючи при цьому, що одним з шляхів адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є пояснення щодо розуміння подій минулого та причин власного «суспільного» осиротіння. Автори виявляють депривацію як циклічний процес, виходом із якого є надбання нової

життєвої впевненості та нової ідентичності. Шляхом досягнення адаптації у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на думку вчених, є просте, правдиве й доступне пояснення минулого й теперішнього як спосіб виходу за межі теперішнього, в якому проживають діти у момент депривації і соціальної дезадаптації [57, с. 179–180].

Проведений аналіз з питань адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, котрі мали досвід проживання в ненормативних умовах, дає змогу визначити, що у вітчизняній літературі більш поширені дослідження особистісного розвитку дітей, котрі виховуються у інтернатних закладах (А. Прихожан, Н. Толстих [55]), а в зарубіжній психології – дослідження, котрі стосуються системи зростання дітей в некревній родині (в тому числі і щодо адаптації дитини) як більш типової для цих країн системи захисту. Серед невеликої кількості досліджень, які спрямовані на пошук відповіді на питання, яким чином у дитини в прийомній сім'ї забезпечується адаптація, ще недостатньо представлені дослідження наукового характеру із домінуванням приватно-суб'єктивного характеру характеристики зроблених спостережень, заснованих на практичній роботі із окремими випадками дітей (Л. Петрановська [53]).

Дослідження адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, більше відносяться до сімейної дисфункції як деструктивного впливу на розвиток дитини в цілому, яка також призводить і до викривлення в розвитку адаптованості цих дітей. Так, наприклад, низький рівень адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, може призводити до невротизації, проявів девіантної поведінки та підвищеної тривожності (Т. Яблонська [53], Н. Максимова [41]). Зокрема, до таких порушень призводять: конфлікт поміж неусвідомлюваними труднощами в подружніх взаєминах й усвідомлюваною значущістю дитячо-батьківських стосунків; переважання неусвідомлюваних компонентів в мотивах виховання, неадекватність, ригідність і відсутність прогностичності батьківських позицій, відсутність позитивного прикладу для наслідування для підвищення адаптованості.

Ризик становлення дезадаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, може бути обумовлений також деформацією сфери самосвідомості унаслідок насильства. В жертви закріплюється почуття нікчемності, непривабливості, неповноцінності й даремності будь-яких зусиль протидії із подальшим формуванням спотвореного образу «Я». Таким чином, під впливом сексуального насильства дитина може зазнати психічної травми також на рівні емоційної сфери й сфери самосвідомості – виникає депресія й відчуття безнадійності. Можливий прояв недиференційованості емоційної сфери, почуття провини й сорому, гнів, лють, вибух емоцій [4].

Американські дослідники проблем адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (Д. Бродзинський та ін.) відзначають негативний вплив на цей процес таємниці усиновлення. Вчений зазначає, що гармонійність розвитку усиновленої дитини складається з трьох рівнів: внутрішньопсихічного, сімейного та рівня соціальних стосунків за межами сім'ї [21]. На його думку, забезпечення належного рівня адаптації в усиновленої дитини відбувається під час осмислення спільного й відмінного як з усиновителями, так і зі кривними батьками.

Слід констатувати, що адаптація дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, може суттєво ускладнитися у результаті відсутності автобіографічної інформації про кривних батьків й їх мотиви відмови від народженої ними дитини. Таким чином, Г. Гротеван пише про поняття «подвійна ідентичність». Даний феномен, як правило, виникає в ситуації негативного ставлення самої дитини до власного усиновлення, що призводить до її активності в пошуку тих, хто її народив, і відторгнення сім'ї, яка турбується про неї. Вчені зазначають, що задля некривної дитини важливо поєднати уявлення про себе як про прийомну, із іншими важливими аспектами власного життя [27].

Отже, вченими виокремлено можливі зовнішні впливи на адаптацію дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Серед зовнішніх чинників виділяють ізоляцію й деприваційну ситуацію, дисконтентуальний метод виховання, відмову батьків від дитини, явище сирітства, різноманітні види насилля, нехтування потребами дітей, експлуатація. Також існує низка чинників,

котрі формуються на основі зовнішніх впливів, а у подальшому постають як внутрішні детермінанти дезадаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. До даної групи відносять прихильність до дорослих та її порушення, психічні травми, втрати та переживання горя, депривацію, дисоціацію. Серед внутрішніх чинників дезадаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, можна виділити ті, які послаблюють резерви організму щодо подолання несприятливих умов розвитку (відхилення в фізичному, психічному й соціальному розвитку; вади інтелектуального розвитку, відхилення у емоційному розвитку, що обумовлюють адаптаційні розлади у дітей на усіх рівнях нервово-психічного реагування, а також поведінкові розлади).

Висновки до розділу 1

Дослідження наукової літератури дозволив виявити теоретичні засади проблеми соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Виявлено, що дослідники по-різному розуміють суть соціальної адаптації особистості, проте усі вони погоджуються з тим, що особистість протягом адаптації виступає як активний суб'єкт. Суспільну адаптацію розуміють як складний, суперечний хід, що характеризується активною взаємодією особи й навчального середовища, який спрямований на сформування таких знань, вмінь й особистісних рис індивіда, які впливають на його навчальний й особистісний розвиток.

Адаптацію індивідуальності дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, роз'яснюємо як складний і суперечливий процес, спрямований на створення умов, котрі задовольняють її соціально-психологічні й особистісні потреби, забезпечують її входження до родинного середовища та зближують їх цінності із прийомними батьками, тим самим виступаючи елементом соціалізації. Соціальна адаптація дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є системним, особистісно-зорієнтованим процесом.

Ризиками у забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї визначено: ізоляцію, деприваційну ситуацію, непостійний і несистематичний характер виховання, відмову батьків від дитини, феномен сирітства, різні типи насильства (нехтування потребами дитини, психологічне, фізичне, сексуальне, економічне). Згідно з результатом впливів зазначених умов, виявлено ряд явищ, які створюють ризики для забезпечення адаптації дітей у прийомній сім'ї.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, У ПРИЙОМНІЙ СІМ'Ї

2.1. Методи емпіричного дослідження адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї

Визначення діагностичного комплексу методик задля дослідження адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї було зумовлено поставленими завданнями, спрямованими на вивчення психологічних характеристик дитини в умовах прийомної сім'ї й чинників їх детермінованості – як внутрішньо, так й зовнішньо обумовлених.

Одним з важливих напрямків нашого дослідження постало вивчення характеристик соціального оточення зростання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та їх життєвої історії як таких, що визначають чинники соціальної адаптації. Історія походження й життя дитини до її влаштування у прийомну сім'ю постає значущою інформацією, котра може задати координати розвитку індивідуальності прийомної дитини. Тому дослідження було спрямоване у тому числі на визначення чинників впливу на розвиток прийомної дитини у контексті її індивідуальної історії життя й виокремлення в ньому значущих людей як основи її суспільної адаптації. До даної системи можуть входити члени як кровної, так й прийомної сім'ї, а також інші люди, котрі були зафіксовані в пам'яті дитини у процесі її переміщень.

Водночас, урахувуючи можливі ризики дезадаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, виявилось важливим врахування об'єктивних змінних їх життєвої історії, а саме: віку дитини на момент влаштування у сім'ю, кількості переміщень і соціальної ситуації проживання, об'єму деструктивних впливів на розвиток дитини, що загалом вказують на соціальні умови адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї.

В результаті проведеного аналізу був виявлений перелік діагностичного інструментарію й порядок його використання. Загалом дослідження тривало упродовж травня 2023 року.

Перший етап дослідження був спрямований на визначення параметрів особистісного розвитку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зокрема таких, як: статево-рольові уявлення, самосприйняття та самооцінка, уявлення про себе в часі та просторі (прийняття минулого життєвого досвіду й уявлення себе у майбутньому), прояв себе в сім'ї та суспільстві, диференційованість ідентичності тощо. На основі зазначених параметрів було проведено вибір та розробку відповідного інструментарію.

Другий етап був спрямований на проведення емпіричного дослідження адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї. Дослідження проводилося нами серед прийомних сімей Тернопільської області та м. Тернополя у співпраці з обласним і міським Центрами соціальних служб задля сім'ї, дітей та молоді. Загальна чисельність досліджуваних складала 66 дітей віком від 11 до 15 років, з яких 32 – прийомні діти, 34 дітей складала контрольну вибірку.

Нижче представлені показники процесу адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, які були виокремлені в результаті теоретичного аналізу, а також відповідні стандартизовані методики, які використовувалися для вивчення цих показників (табл. 2.1)

Таблиця 2.1

Показники адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї, та відповідні стандартизовані методики

Показники адаптації	Методики
Диференційованість ідентичності, фізичне «Я», суспільне «Я», мовленнєве «Я», діяльнісне «Я», рефлексивне «Я», перспективне «Я».	Тест «Хто Я» (проективний)
Самооцінка в діяльнісній сфері, а також у взаємостосунках з найближчим оточенням дитини	Тест самооцінки Т. Дембо – С. Рубінштейн
Усвідомлення себе у системі сімейних взаємостосунків, розуміння себе у суспільстві (школа, однолітки тощо)	Тест Р. Жилия
Статево-гендерні бачення себе, усвідомлення тілесно-просторових меж	Проективна методика «Автопортрет»

Уявлення дитини про походження ім'я, національність, вікову й статеву приналежність, сприйняття історії особистого життя (цілісне чи фрагментарне), вагомі контакти, провідна діяльність, соціалізація, Я в майбутньому (перспективне Я)	Тест «Стандартизоване інтерв'ю» (Т. Демірджі)
--	---

Для проведення дослідження адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї були обрані наступні діагностичні методи: спостереження, тестування, анкетування, метод вивчення випадку та документів, що регламентують функціонування прийомних сімей і дають можливість уточнити інформацію щодо історії життя дітей та стану їх здоров'я.

Спочатку нами було використано анкету «Стандартизоване інтерв'ю» (Т. Демірджі), яка ґрунтується на основі теоретично встановлених показників адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї згідно вікових характеристик і містить додаткові запитання з врахуванням особливостей умов мешкання прийомних сімей. Було використано варіант методики – опитувальник у вигляді анкети (додаток А). Цей опитувальник загалом дав можливість отримати дані щодо наступного:

- поінформованості дитини про походження власного імені;
- поінформованості дитини щодо власної статі, віку, національності;
- ідентифікації дитиною відстані поміж місцем народження й проживання;
- визначення кола спілкування й підтримки контакту;
- спогадів про першу зустріч із прийомними батьками;
- провідну діяльність (улюблене заняття, гра та ін.);
- соціальні контакти (друзі, важливі особи);
- уявлення про себе в майбутньому (адаптація, професія, гендерні ролі).

Крім того, задля проведення дослідження було використано методику «Хто Я» (М. Кун, Т. Макпартленд в модифікації Т. Румянцевої), яка опирається на концепцію Дж. Міда й Ч. Кулі про ідентичність як синтез внутрішніх самовизначень і зовнішніх визначень особи іншими. З ціллю виявлення особливостей схеми ідентичності авторами було запропоновано шкалу вивчення ідентифікаційних характеристик, де виділялися сексуально-рольова, навчально-

професійна, родинна, національно-регіональна, світоглядна, матеріальна, фізична ідентичність тощо. На основі застосування методики у структурі ідентичності встановлено взаємозв'язок складових «Соціальне Я», «Перспективне Я», «Діяльнісне Я», «Фінансове Я», «Фізичне Я», «Комунікативне Я», «Рефлексивне Я», «Проблемне Я» й «Ситуативне Я». Також для вивчення структури ідентичності важливим є термін диференційованості ідентичності. Дана методика дала змогу дослідити різні сфери вияву на розвиток ідентичності дитини, зокрема динаміку її розвитку під час спостереження.

Також в дослідженні адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї використано тест Р. Жиля, котрий вивчає здатність дитини до соціальної взаємодії й взаємостосунків з сімейним оточенням, емоційної близькості із дорослими, котрі здійснюють догляд. Указаний тест вивчає характеристики відносин дитини з іншими, в тому числі: з матір'ю, батьком, обома батьками, братами й сестрами, бабусею і дідусем, другом, вчителем або іншим авторитетним дорослим, а також поведінкові вияви самої дитини. Методика Р. Жиля дозволила не тільки виокремити значущі для дитини зв'язки, але й уявити, яким чином вона бачить взаємостосунки поміж членами прийомної сім'ї й сім'ї, з якої вона була вилучена.

Крім того, задля дослідження адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї використано тест самооцінки Т. Дембо – С. Рубінштейн в модифікації Г. Прихожан, який став інструментом задля вивчення характеристик самооцінки прийомних дітей згідно з наступними сферами: здоров'я, інтелект і здібності, характер, зовнішність, а також уміння господарювати або допомагати в домашніх справах, акуратність, отримання знань, комунікативність, ставлення до інших, домінуючий настрій. Ця методика виявила, яким чином прийомна дитина відчуває себе в новому сімейному середовищі, а також такі орієнтири, які вона обрає у процесі самоусвідомлення.

Проективний малюнок «Автопортрет» дозволив дослідити уявлення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї як про своє тіло, психоемоційний стан, так й про цілісність власного образу. Автопортрет як проективна методика зобразив емоційний стан дитини на момент

дослідження, котрий також може бути характеризувати дитину і у повсякденному житті. Також показники даного тесту слугували уточненню психічного віку дитини, зокрема через виявлення її провідної діяльності, котру дитина опановує на кожному новому віковому етапі розвитку, який готує її перехід на нову стадію розвитку. Виходячи із того, що психічний вік прийомних дітей може не співпадати із хронологічним, відповідно визначення ключової діяльності було важливим параметром нашого аналізу. Цей параметр став наскрізною характеристикою при використанні всіх методів.

Окремий блок праці був присвячений ризикам, які можуть виникати в процесі забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї. Оскільки діти, які виховуються в прийомній сім'ї, мали попередній досвід проживання в несприятливих задля розвитку умовах, досліджено можливий вплив даних умов на розвиток особистості дитини, в тому числі її адаптованості. З метою вивчення наступних параметрів, як: деприваційні чинники в автобіографічній історії дитини, причини її вилучення із кривної сім'ї та інформація про час перебування в закладі та у прийомній сім'ї, підтримка будь-яких контактів з кривними родичами та ін. нами було здійснено аналіз суспільних історій і особових справ прийомних дітей.

Адже прийомні діти можуть змінювати декілька місць проживання й сімей, протягом життя мати психотравмуючий досвід в своєму минулому, важливим було вивчити суспільну історію дитини. У ході проведення цієї роботи, нами вивчалися факти із автобіографії дитини, котрі могли би вплинути на формування й розвиток її ідентичності в умовах прийомної сім'ї. Ця робота здійснювалась з допомогою бесід з соціальними працівниками та прийомними батьками, і дозволяла отримати таку інформацію про дитину: термін проживання в прийомній сім'ї (кількість років); характеристика кривної родини, з якої походить дитина й причини вилучення з неї; кількість переміщень і конкретизація місця проживання дитини й термінів; час перебування у несприятливих умовах (років); досвід ранньої сепарації від важливої особи; досвід будь-якої із форм насильства; затримка фізичного розвитку; затримка психологічного розвитку; підтримка контактів із кривними родичами.

Вибрані методи дослідження були системно-орієнтованими, що давало нам можливість вивчити явище адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї з різних боків шляхом співставлення відповідних діагностичних методів і методик.

В процесі проведення емпіричного дослідження адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї мали місце проблеми щодо готовності прийомних батьків бути відкритими відносно життєвої історії дитини. Окрім того, труднощі були зумовлені закритістю прийомних родин, що пов'язано із системою їхнього держаного контролю. Проведення діагностики здійснювалося тільки з дозволу прийомних батьків і за домовленістю з соціальними працівниками, що супроводжують родину, а також за погодженням із адміністрацією за місцем проживання сімей. Ключовою умовою проведення дослідження було дотримання принципу конфіденційності у зв'язку з важкими емоційно-травмуючими ситуаціями, котрих зазнали діти у своєму житті.

Характеристики суспільно-психологічного статусу вибірки прийомних дітей, щодо ситуації їхнього походження вказує на чималі варіації, що відносяться до ситуації розвитку дитини; віку вилучення дитини із кривної сім'ї; причин осиротіння; ситуації у кривній родині; історії влаштування у прийомну сім'ю; рівня поінформованості про родину свого походження тощо. Дослідження продемонструвало, що 63% прийомних дітей до вилучення із кривної сім'ї проживали в неповній сім'ї, а 37% – у повній сім'ї. І хоч, в кривних сім'ях прийомних дітей, згідно з результатами дослідження, є велика кількість родичів, але прийомні діти в переважній кількості спостерігають діадні взаємини (бабуся-мати, мати-дитина, бабуся-дитина), а подружні або тріадні – лише опосередковано.

Аналіз соціальних характеристик прийомної родини, в яких проживають прийомні діти, дає змогу виявити наступні ознаки: прийомні сім'ї здебільшого є повними (чоловік та дружина, 89%) й багатодітними, проживають у місті у квартирах багатоповерхових будинків, де задля прийомної дитини виділена окрема кімната (65%), решту сімей (35%) проживають у селі. Оскільки більшість

прийомних сімей є повними (89%) й багатодітними (53%), то, потрапляючи у таку сім'ю, дитина має змогу безпосередньо бути включеною в тріадні стосунки (мати-батько-дитина), але цей перехід від діадної системи взаємовідносин до тріадної є досить складним як задля дитини, так і задля прийомних батьків.

На момент дослідження усі прийомні діти були охоплені учбовими послугами: вони навчалися в загальноосвітній школі, а їх рівень освіти здебільшого оцінювався як середній. Досвід прийомних дітей до їх влаштування у прийомну сім'ю включав від 2 до 4 переміщень. Загалом, 93% прийомних дітей мали досвід проживання в закладі загального перебування, із яких – 73% дітей – у декількох закладах.

Водночас, наше дослідження виявило в розвитку прийомних дітей конкретні затримки на рівні видимих виявів, зокрема, деяку затримку фізичного (13% дітей) та психічного розвитку (29%), а також певні труднощі з регуляцією поведінки, що проявлялося у агресивних проявах і небажанні вчитись, відсутності друзів в дитячому колективі, прояви девіантної поведінки, на що указали як прийомні батьки, так і суспільні працівники.

Нашим дослідження з'ясовано, що суспільна ситуація розвитку, у якій прийомні діти проживають, значно відрізняється від тієї, в котрій вони раніше були. Водночас, у соціальних історіях прийомних дітей відсутня необхідна інформація стосовно фактів із життєвої історії дитини, які би вказували на пологи у матері, стан здоров'я новонародженої дитини, місце її народження, існування кривної рідні, стан здоров'я у перші роки її життя тощо. Тому протягом дослідження довелося проводити додаткове дослідження життєвої історії дитини із метою отримання більш повної історії її розвитку. У тих ситуаціях, коли не вдавалося одержати будь-які факти щодо життя й історії походження дитини, ми це закріпили показником «інформація відсутня», передбачаючи, що цей чинник може мати вагу у питаннях, котрі досліджуються в нашій роботі – забезпечення адаптації дитини в умовах прийомної сім'ї.

2.2. Результати емпіричного дослідження адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї

Згідно з результатами проведеного дослідження адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, встановлено, що, не зважаючи на тривалість проживання дитини в прийомній сім'ї, усвідомлення свого минулого й проведення причинно-наслідкових зв'язків його трансляції з теперішнього в майбутнє має суттєві обмеження в розвитку прийомних дітей. Дослідження визначило, що прийомні діти недостатньо пам'ятають власне минуле і не можуть пов'язати його події з теперішнім, що формує фрагментарне сприйняття власної історії як підґрунтя становлення ідентичності. Це стосується поінформованості дітей-сиріт про своє народження, ім'я, національність, віросповідання, гендерної й родинно-сімейної належності.

У дослідженні визначено, що інформація про себе доволі хаотично представлена у уявленнях прийомних дітей. Згідно з результатами опитувальника «Стандартизоване інтерв'ю» було визначено, що 54 % прийомних дітей при відповіді на питання «Хто дав тобі твоє ім'я?» визначають прийомних батьків, а кривних батьків – тільки 32%. Водночас діти контрольної вибірки мають більш дійсні уявлення щодо походження власного імені (73% дітей визначили кривну матір, 68% – кривного батька). Це може вказувати на закономірності несформованості у прийомної дитини сприймання своєї життєвої історії як цілісної й безперервної. Крім того, бажання поєднати власну історію із історією прийомної родини може бути реакцією на потребу у приналежності до важливих, емоційно близьких авторитетних дорослих.

На рис. 2.1-2.2 надано порівняльні графіки уявлень дітей контрольної та експериментальної вибірок про те, хто дав їм ім'я, що опосередковано може свідчити про рівень їхньої адаптації.

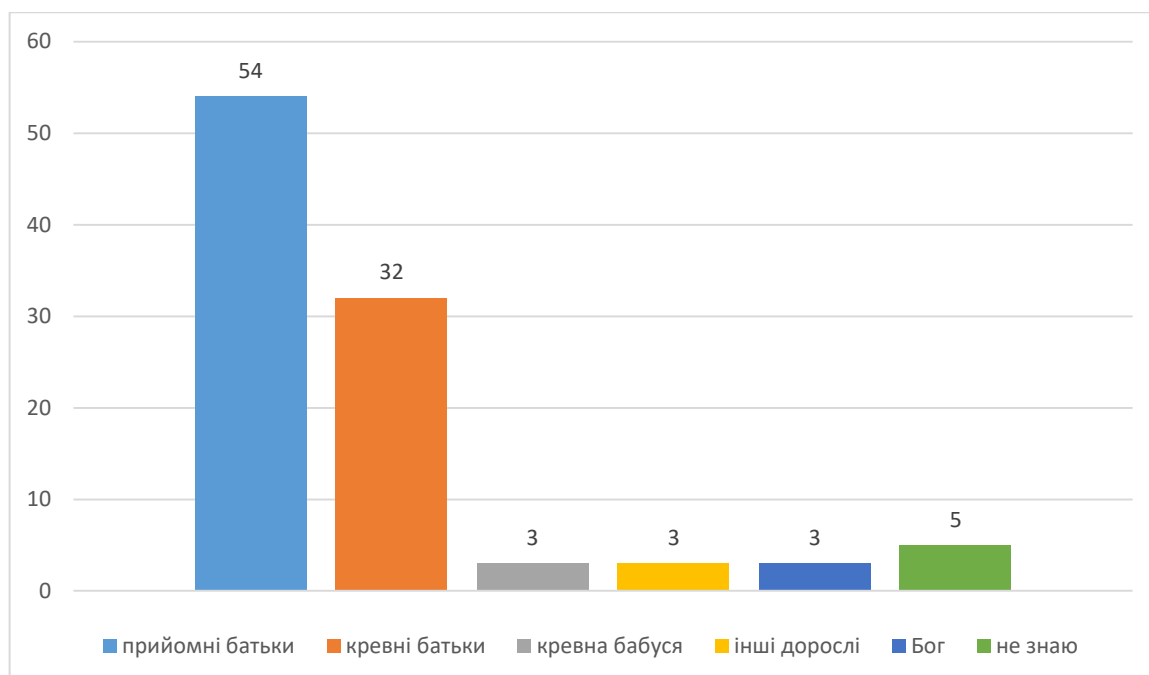

Рис. 2.1. Уявлення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, про походження свого імені (%).

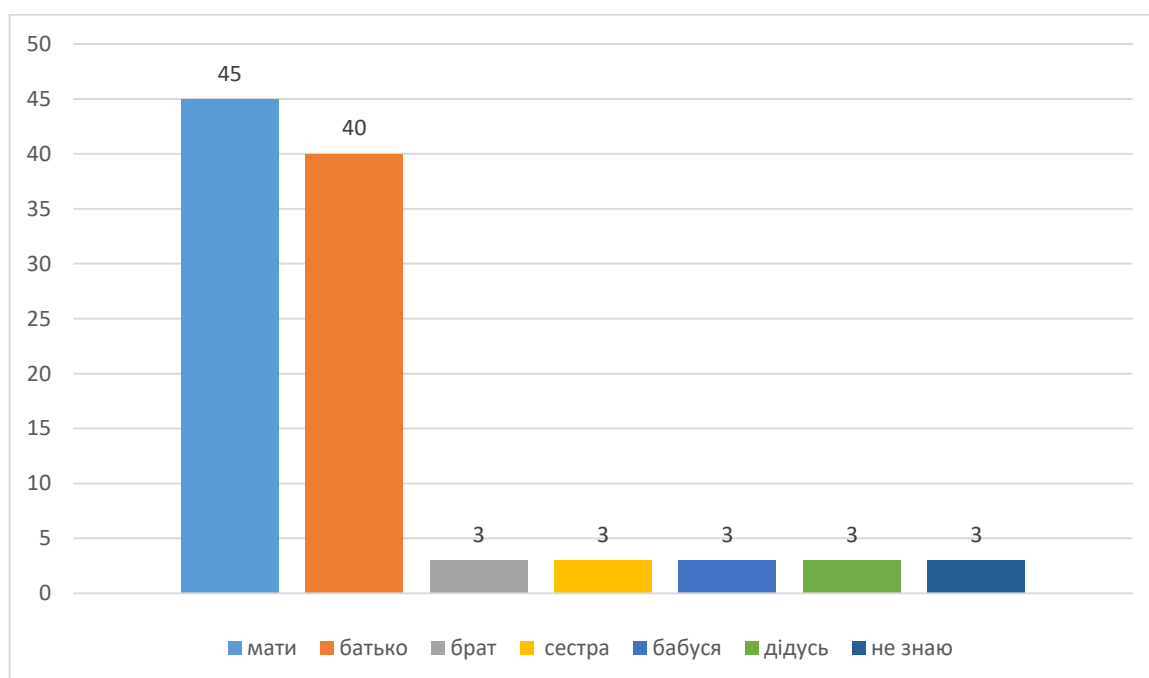

Рис. 2.2. Уявлення дітей зі звичайних сімей про походження свого імені (%).

Рисунок демонструє, що прийомні діти приписують авторство власного імені прийомним батькам, котрі турбуються про них на цей момент. А діти контрольної вибірки – кривним батькам, із якими вони проживають увесь період. Дослідження проведеного опитування дітей контрольної вибірки

продемонстрував, що діти знають історію свого імені. Вони зазначали, в виборі їх імені брали участь старші брат або сестра, тітка або бабуся й наголошували, що саме старший брат (сестра) дали ім'я, хоч, як правило, останнє рішення усе-таки було за батьками.

У експериментальній групі 5% прийомних дітей чи не знають інформацію про походження свого імені, чи приписують цей акт Богові (3%). Цікавим задля дослідження виявився факт, котрий впливав на уявлення прийомних дітей про своє ім'я – термін проживання в прийомній сім'ї. Не дивлячись на вік прийомних дітей, чим довше дитина проживає в прийомній сім'ї, тим частіше вона пише, що її назвали прийомні батьки. Також виявлено закономірність, що діти, які проживають в прийомній сім'ї нещодавно, визначають про походження імені як такого, яке дали кривні батьки.

Щодо національної приналежності, тоді більшість дітей контрольної вибірки (77,8%) визначили, що вони знають власну національність, водночас серед прийомних дітей цей показник виявився значно нижчим і становить 41%. Відповідно 22% дітей контрольної вибірки і 58% експериментальної групи засвідчили відсутність знань про власну національність. Такі тенденції серед дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, також пов'язані із відсутністю інформації про минуле, коли прийомні батьки й працівники суспільної сфери не розповідають дитині про національність її кривних батьків.

Теж нами було виявлено відмінності з запитань гендерної ідентифікації, що у контрольній вибірці простежується по лінії виділення себе з-поміж ровесників. Водночас, у прийомних дітей показник гендерної ідентифікації пов'язаний із згадуванням про прийомну родину та процеси диференціації «Я». Іншими словами, процес гендерної ідентифікації йде не у горизонтальній площині (поміж однолітками, як це вимагає норма задля дітей шкільного віку), а у вертикальній, порівняно з дорослими. Виявлений факт може вказувати на існування у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, тенденцій до неприйняття суспільних меж, пов'язаних із віковими характеристиками оточуючих людей, а також низького рівня їхньої адаптації.

Дослідженням доведено, що розуміння дітьми їх переміщень суттєво відрізняє експериментальну й контрольну вибірки. Характеризуючи відстань від місця минулого проживання до місця проживання в прийомній сім'ї, прийомні діти зазначають її як найбільш віддалену. Це може вказувати на прийняття відстані не у просторових показниках, а через емоційне відношення до сімейних ситуацій в кривній і прийомній сім'ї, як протилежних. Натомість, діти контрольної вибірки можуть не лише охарактеризувати будь-які свої переміщення, котрі територіально віддалені чи близькі (90,3%), але й ствердити їх детальними фактами (кількість кілометрів, назви міст та ін.). Тоді як тільки 31,7% прийомних дітей змогли назвати населений пункт, із якого вони переїхали.

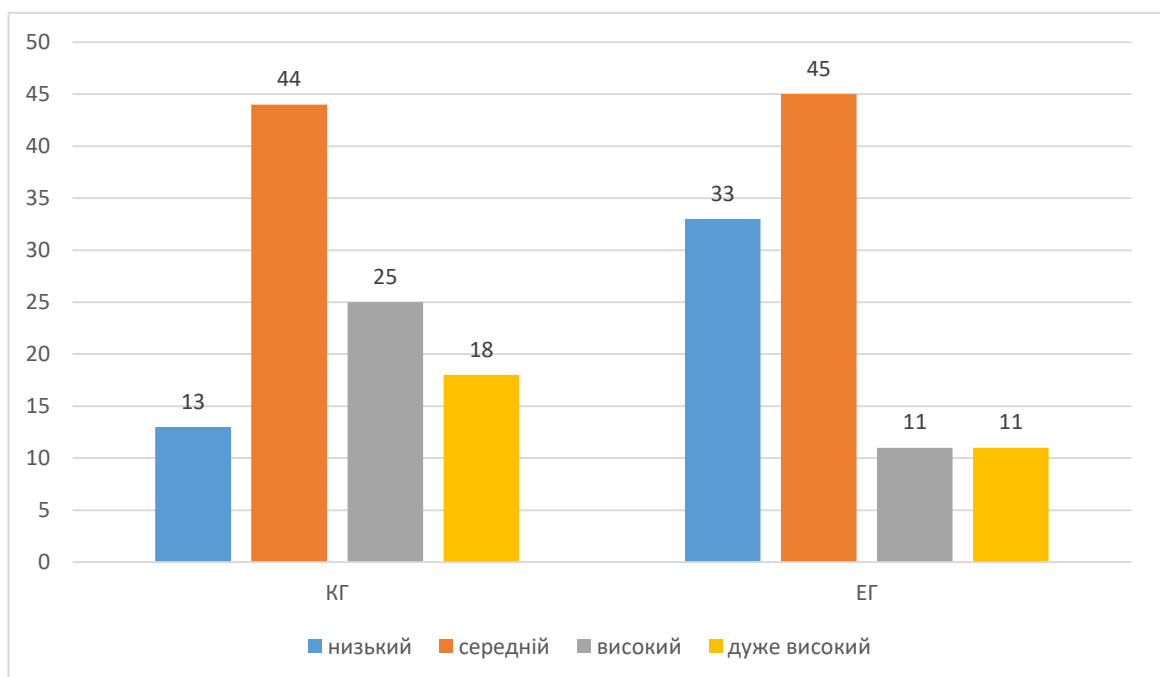
Ці тенденції особливо спостерігаються серед прийомних дітей, котрі змінили велику кількість місць проживання. Адже зміна місця проживання кривних батьків прийомних дітей є доволі частим явищем, діти, як правило не пам'ятають чи пам'ятають фрагментарно, де й скільки часу вони проживали. Це може приводити до суттєвих порушень у сприйнятті себе у часово-просторових межах, що й спостерігається майже в усіх випадках прийомних дітей.

Опираючись на усвідомлення процесу формування статевої ідентичності, як такої, яка формується на основі уявлень про власне тіло й стать, ми зосередили власну увагу на аналізі малюнку дітей згідно з методикою «Автопортрет» і даних спостережень за поведінкою дитини. Отримані дані дали можливість описати особливості ідентичності дитини в фізичній сфері як такої, що створюється на основі відчуття власного тіла, вміння ним управляти. 28% дітей контрольної вибірки рисують себе частково (голова чи тіло до поясу).

Що стосується малюнків прийомних дітей, тоді серед них кількість тих, хто зобразив себе частково, склала 8%. Разом з тим, в більшості випадків дітей з таким досвідом малюнок містить додаткові зображення, крім зображення себе (сонечко, трава, пташки, квітки та інше). Такі результати вказують на присутність у дітей посттравматичного синдрому й стану розщеплення, яке, вочевидь, заважає прийомній дитині створити цілісний образ власного тіла й може негативно впливати на процеси майбутнього розвитку ідентичності.

Також були визначені труднощі прийомних дітей у оцінці просторових характеристик, котрі проявлялися в тому, що діти нечітко відчували глибину чи висоту і лише після того, як стрибнули із висоти – оцінювали небезпеку задля збереження цілісності тіла. Це може указувати на недостатню сформованість почуття меж власного тіла у співвідношенні із простором, що також проявлялося в надмірно тілесно-нав'язливій поведінці. Зразком тому може бути, коли 12-річна дівчинка в присутності інших людей сідає мамі на коліна й лише в такий спосіб відчуває себе захищеною. У інших випадках це проявлялося через бажання не розлучатися з прийомною мамою ні вдень, ні уночі, наполягання на тому, щоб хтось з батьків спав із дитиною. Виявлені поведінкові вияви можуть вказувати на несформованість «Я» дитини, що виявляється у підвищеній залежності від матері, зокрема про регресивну поведінку й можуть бути обумовлені деприваційними змінами в розвитку.

Проведення методики Т. Дембо, С. Рубінштейн надало змогу виявити рівні самооцінки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за задалегідь заданими якостями особистості. За результатами дослідження самооцінки побудовано діаграму (рис. 2.3).

**Рис. 2.3. Розподіл рівнів самооцінки дітей обох груп
(за методикою Т. Дембо, С. Рубінштейн, %)**

Результати дослідження рівня самооцінки дітей показали, що дуже високий рівень (18% КГ та 11% ЕГ) є свідченням завищеної самооцінки й вказує на певні відхилення в формуванні особистості. При цьому завищена самооцінка стверджує особистісну незрілість, невміння вірно оцінити результати своєї діяльності, порівнювати себе із іншими; така самооцінка вказує на значні викривлення в формуванні особистості – «закритість задля нового досвіду», нечутливість до особистих помилок, зауважень та оцінок оточення.

Низький рівень (18% КГ та аж 33% ЕГ) вказує на занижену самооцінку, недооцінку себе й є свідченням граничного неблагополуччя у розвитку особистості. Такі діти складають «групу ризику». За низькою самооцінкою приховувалися чи справжня невпевненість у собі, чи «захисна», коли декларування (самому собі) свого невміння, відсутності здібності й іншого дає змогу не докладати ніяких зусиль.

Загалом, показники самооцінки розподілені доволі рівномірно у різних сферах життєдіяльності: вона є вище середнього ступеня, при цьому найнижчий показник становить 3,4 – бали згідно з параметром навчальної діяльності й відчуття себе розумним. Встановлено, що самооцінка дитини пов'язана з значущими дорослими (крівною й прийомною родинами), а також діяльнісною сферою надання адаптації, зокрема в запитаннях акуратності, господарської діяльності, навчання, виявами характеру, ставлення до інших.

Водночас, в випадку прийомних дітей, об'єктивні показники засвідчують про проблеми з навчанням, зокрема станом здоров'я. Практичний досвід роботи із прийомними сім'ями показує стурбованість проявляє стурбованість батьків і вчителів відсутністю в прийомних дітей мотивації до навчальної діяльності й їх нездатності самостійно розв'язувати домашнє завдання, що, вочевидь, приводить до надмірного зосередження уваги батьків на навчанні.

Натомість, самооцінка прийомними дітьми свого здоров'я має найвищий показник, який становить 4,3. Опираючись на практичні знання й результати досліджень, прийомні діти не дуже гарно відчують і усвідомлюють своє тіло, що може вказувати на включення механізмів захисту й компенсації при низькому ступені «рефлексивного Я» як обмежуючого бачення дитини власної реальної

ситуації розвитку. Можливо зробити припущення, що прийомні діти не дуже переймаються своїми неуспіхами. Це підтверджує й той факт, що при дослідженні процесів забезпечення адаптації в діяльній сфері не виявлено статистично значущих відмінностей.

Ще одним важливим елементом розвитку ідентичності є розуміння себе у часовому вимірі. Так, на питання «На кого ти бажаєш бути схожий, коли виростеш?», чимала кількість прийомних дітей визнали, що орієнтиром на подальше життя для них є прийомні батьки (54%, з них 29% орієнтиром для наслідування обрали прийому матір, 25% – прийомного батька), і тільки 5% зазначили, що бажають бути схожі на кривних батьків. Серед дітей контрольної вибірки 62% виявили зразком для майбутнього кривних батьків. Разом із тим у контрольній вибірці присутній критерій «хочу бути схожим на себе самого», про що не визначила жодна прийомна дитина. Водночас, в прийомних дітей представлена велика кількість різноманітних орієнтирів для наслідування серед дорослих (родичі, суспільні працівники, вчителі, вихователі, психологи та ін.), а також однолітків. Дещо більшим, порівняно із дітьми контрольної вибірки проявився показник невизначеності у орієнтирах на майбутнє. Серед прийомних дітей він становить 13%, а серед дітей контрольної вибірки – 8%.

Дослідження експериментальної вибірки продемонструвало, що для прийомних дітей більш властива подрібненість сегментів і велика кількість включеності інших людей у їх життя, що посилює хаотичність й ускладнює процеси інтеріоризації й формування внутрішніх структур ідентичності. Можливо сказати, що виявлена представленість важливих людей задля прийомних дітей відповідає реальній ситуації. Проте, її соціальне перенасичення не впливає на зосередження дитини на значущій фігурі, котра виконує як підтримуючу, так й захисну функції одночасно. Це може сповільнювати формування базових структур індивідуальності як виміру відліку встановлення суспільних контактів поза межами сім'ї. Водночас, в контрольній вибірці переважна більшість дітей виявляють зорієнтованість на батьків як орієнтирів в розбудові свого майбутнього.

Дослідження продемонструвало, що прийомні діти у виборі подальшої професії частіше вибирають сферу «людина – людина». Так, в групі прийомних дітей спостерігається дві компенсаторні закономірності: одна спрямована на розширення своїх орієнтацій на інших значущих (58% в прийомних дітей проти 49% в контрольної групи), а друга – на їх витіснення й заміну через сферу «людина – техніка» (12 % в прийомних дітей проти 5% у дітей із контрольної групи). В контрольній вибірці дітей відмічається більше їх інтес до професій «людина – художній образ» (19% досліджуваних проти 10% прийомних дітей), «особа – знакова система» (9% опитаних проти 2 % із групи прийомних дітей) і «людина – природа» (5 % опитаних проти 2 % прийомних дітей).

Представлені результати пов'язані в прийомних дітей із проблемами визначення фігури важливого дорослого. В свою чергу, моральні закономірності нормативного розвитку передбачають, що сформування умінь має опиратися на важливі стосунки. Це ще раз вказує на важливість значущого дорослого в формуванні зони найближчого розвитку дитини, сформування провідної діяльності й опанування психічними новоутвореннями, котрі забезпечують дитині її перехід до подальшої стадії вікового розвитку. Згідно з теоретичними джерелами, набуття дитиною умінь в різних сферах життя, сформування її самооцінки як відчуття своєї компетентності у цих сферах є основою для побудови соціальних контактів та базується на взаєминах поваги і досягнення суспільних успіхів. Показниками цього процесу є якість емоційних стосунків із значущими дорослими та вікові новоутворення.

З метою виявлення рівнів адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, було досліджено результати тесту Р. Жиля. За результатами тесту очевидно є перевага ідентифікації прийомної дитини із прийомними батьками, натомість, діти відокремлюються від кривних батьків, причому переважно матір. За загальним середнім критерієм, найбільший рівень прихильності та значущості задля прийомної дитини мають кривні сестри й брати, які в сім'ї походження фактично виконували батьківську функцію. Доволі вагомий показник значущості у прийомного брата, й вже після нього, у сестри. Бабуся як важлива фігура є в обох сімейних системах, але, у кривній сім'ї вона

має незначну перевагу задля дитини порівняно з кривною матір'ю. Також в прийомній сім'ї важливими дорослими є прийомні дядько та тітка (рис. 2.4).

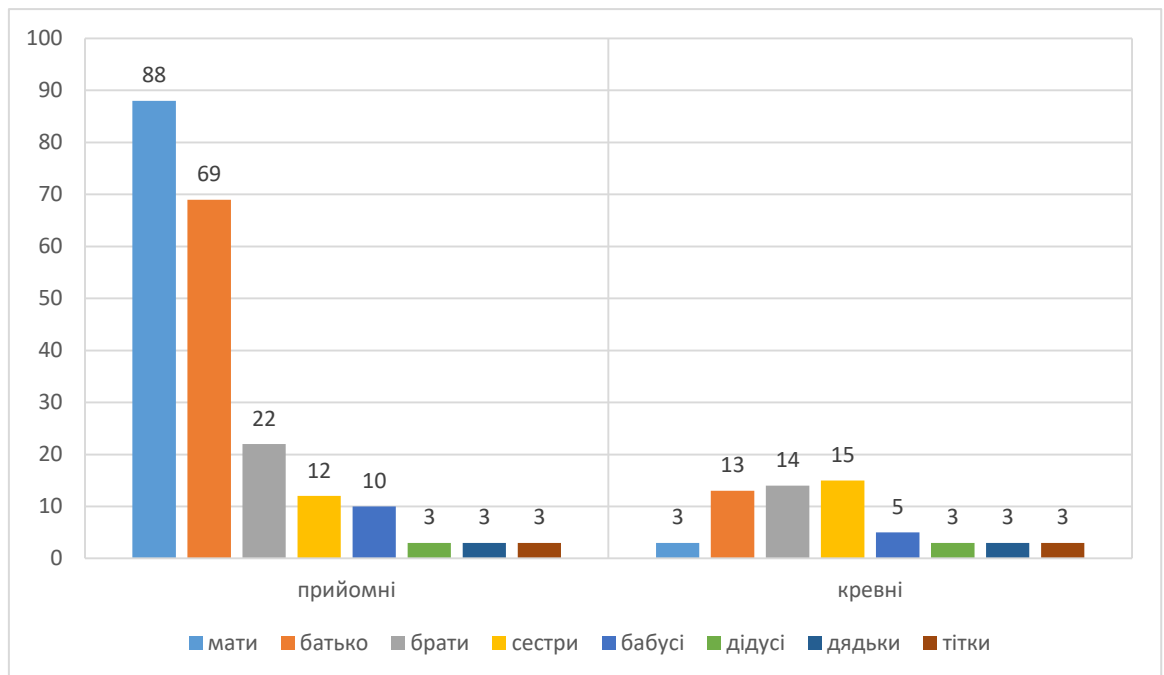

Рис. 2.4. Рівень значущості прийомних та кривних родичів для прийомних дітей, за даними тесту Р. Жилія (%)

Досліджуючи значущі ідентифікації, можна відмітити, що прийомні сім'ї задля прийомної дитини є більш структурованими, а ролі у них розподілені чіткіше й відповідають нормативним умовам розвитку. Ідентифікації, котрі сформувалися в кривній сім'ї, мають дещо плутаний поділ, та батьківські фігури не вирішують функцій, значущих у тій мірі, котрої потребує нормативний розвиток, замість них даними фігурами є брати, сестри, а іноді – прабатьки.

Важливим є сприйняття прийомною дитиною взаємостосунків поміж членами родини, в яку вона влаштована, у порівнянні із родиною походження. Сім'я, з котрої походить прийомна дитина, навіть після її переміщення залишається у колі реального чи бажаного близького оточення, але, 39,1% дітей зазначають, що не хотіли би спілкуватися із кривними родичами, ідентифікуючи себе, натомість, із прийомними батьками. Іншими словами, фактично, дитина виявляє прийомну сім'ю відправною межею задля побудови своєї ідентичності.

Можливо припустити вплив неусвідомленого психологічного матеріалу, що може мати майбутній деструктивний вплив на формування особистісної

історії як самої дитини, так й життєдіяльності прийомної сім'ї, у цілому. Закритість теми щодо історії про походження прийомної дитини й її минулого досвіду для доступу прийомних батьків і фахівців, зазвичай, породжує міф про «особливий» статус кривних батьків і необхідність спілкування з ними задля прийомної дитини. Це також виявляється у тому, що прийомні батьки намагаються відсторонитися від попереднього досвіду прийомних дітей і його обговорення, раціоналізуючи власні переживання з цього приводу так:

- «дитина не бажає згадувати про батьків»;
- «вона нічого не пам'ятає, тому говорити нема про що»;
- «краще не пригадувати, щоб не було боляче»;
- «не турбуйте дитину попереднім життям, все одно вона нічого не знає»;
- «вони настільки люблять своїх батьків – вони задля них ніби святі»;
- «на мене кричить, а про її маму-алкоголичку й поганого слова не скажи».

Виявлене явище вказує на те, що у спілкуванні із прийомними дітьми прийомні батьки застосовують суспільні моделі ціннісного ставлення до сім'ї й батьківства, носіями котрих вони є. Адже прийомна дитина не пройшла ціннісний ступінь соціалізації, то її приймання кривної родини базується на первинних ступенях виживання (вітальні потреби й безпека). Неспівпадіння рівнів інтерпретації може породжувати дисонанс в формуванні ставлення дорослих і дітей до їх минулого і, таким чином, приводити до гальмування процесу забезпечення пристосування прийомних дітей. Тому зазначена ситуація вимагає професійного втручання з ціллю корекції моделей поведінки прийомних батьків, навчання й підвищення їх виховного потенціалу, зокрема залучення психолога до процесу суспільного супроводу сім'ї.

Проведене дослідження затверджує, що процес опанування прийомними дітьми структурою родинних зв'язків зазнає перцептивних змін, у тому числі в запитаннях самоусвідомлення щодо національності, належності, території переживання та «фізичного Я», що має вплив на сформування її ідентичності. Визначена нездатність до рефлексії складних сімейних стосунків і прагнення їх спростити до діадних (горизонтальних і вертикальних). Доведено, що прийомними дітьми структура сімейних взаємостосунків сприймається як

ієрархічна й жорстка. При переході у прийомну сім'ю дитина зустрічається із великими труднощами усвідомлення складних сімейних стосунків, що сприймає як хаотичні із тенденціями їх приведення до минуло звичної системи. При відсутності інтегруючої ролі значущого дорослого й за умов низького рівня усвідомленості особистої історії, створюється блокуючий вплив на спроможність дитини до опанування складності соціальних зв'язків на етапі соціалізації в сім'ї, тим самим, обмежується її здатність до забезпечення адаптації.

Дітям із прийомних сімей брати та сестри допомагають в соціалізації як щодо кривної, так й прийомної сім'ї. Тоді як у контрольній групі їхня позиція збалансована на ступені інших родичів (дядько, тітка, хрещені). Отже, хоч діти як експериментальної, так й контрольної вибірки перебувають на стадії формування референтної групи друзів, але лише в контрольній групі даний факт отримав підтвердження: важливість позиції друзів є наступною після значущості батька, що підтверджується даними за методикою Р. Жилі. В прийомних дітей спостерігається звуження кола суспільних контактів як на рівні сім'ї, так й на рівні найближчого соціального оточення. При цьому в контрольній вибірці дітей спостерігається більше розмаїття соціальних контактів, до яких відносяться й вчителі, і хрещені, і однокласники, й тварини.

За результатами проведеного емпіричного дослідження нами визначено два адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї – адаптованість і дезадаптованість.

Адаптовані діти демонстрували поінформованість про походження свого імені, своєї статі, віку, національності; наявність достатньої кількості соціальних контактів (друзів, значущих осіб); сформоване уявлення про себе у майбутньому (ідентифікації, професія, гендерні ролі); високий взаємозв'язок компонентів «Соціальне Я», «Перспективне Я», «Комунікативне Я», «Рефлексивне Я», «Діяльнісне Я», «Фінансове Я», «Фізичне Я», «Проблемне Я» й «Ситуативне Я»; здатність до соціальної взаємодії й взаємостосунків з сімейним оточенням, емоційної близькості із дорослими, які здійснюють догляд; високий і середній рівні самооцінки; цілісність свого образу «Я».

Деадаптовані діти демонстрували непоінформованість про походження свого імені, своєї статі, віку, національності; наявність незначної кількості соціальних контактів (друзів, значущих осіб); несформоване уявлення про себе в майбутньому (ідентифікації, професія, гендерні ролі); низький взаємозв'язок компонентів «Соціальне Я», «Перспективне Я», «Комунікативне Я», «Рефлексивне Я», «Діяльнісне Я», «Матеріальне Я», «Фізичне Я», «Проблемне Я» й «Ситуативне Я»; слабку здатність до соціальної взаємодії й взаємостосунків із сімейним оточенням, емоційної близькості із дорослими, які здійснюють догляд; низький рівень самооцінки; фрагментарність свого образу «Я» (рис. 2.5).

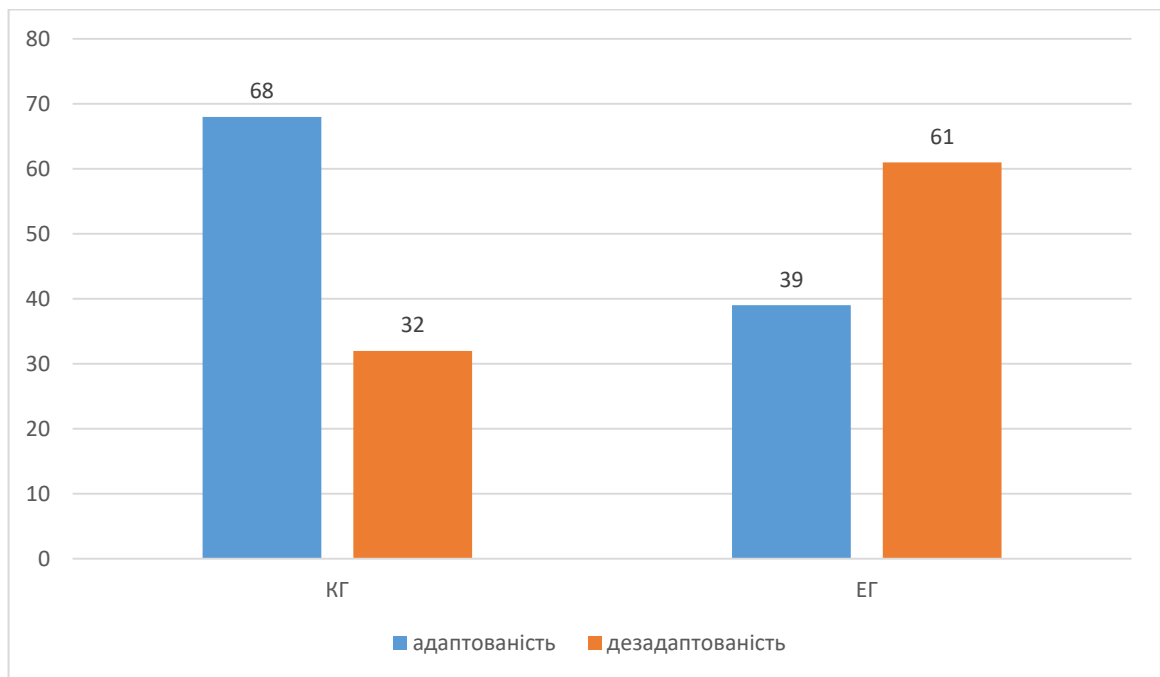

Рис. 2.5. Розподіл рівнів адаптації дітей обох груп (%)

Результати емпіричного дослідження рівнів адаптації дітей показали, що із достатньою адаптованістю виявлено 68% дітей КГ та всього 39% дітей ЕГ. Із деадаптованістю виявлено 32% дітей КГ та 61% дітей ЕГ. Діти із деадаптованістю складають «групу ризику». За деадаптованістю приховується невпевненість дитини у собі, недостатня здатність до соціальних контактів, несформоване уявлення про себе у майбутньому та ін.

Загалом можна стверджувати, що адаптація дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї зазнає впливу

численних соціально-психологічних чинників. Таким чином, соціальна ситуація розвитку дитини до й після її влаштування в прийомну сім'ю супроводжується такими змінами: місцем мешкання та кількісно-віковим та гендерним складом сім'ї; ступенем економічно-матеріального положення сім'ї й стилем внутрішньо-сімейної взаємодії; переміщення із закладу, де відсутні межі й особистий простір у власне житло із отриманням індивідуального піклування, а також із багатолюдного середовища до сім'ї з чіткими межами й правилами взаємодії в процесі життєдіяльності та ін. Це може ініціювати певні протиріччя, будучи передумовами непередбачуваних конфліктів.

Водночас, ці численні зміни ускладнюють процес пристосування прийомної дитини й можуть призводити до труднощів в поведінці, таких як втеча, агресивність, провокації й насильство. Також дитина може намагатися розширити простір і межі сім'ї шляхом запрошення у дім прийомних батьків інших, створивши, даним чином, звичну задля себе соціальну ситуацію. Протиріччя даних змін у тому, що створити наступність поміж цими двома ситуаціями неможливо й, як правило, непотрібно, оскільки задля забезпечення адаптації дитини важливі чіткі межі й значущий дорослий, а також безпека й стабільність в задоволенні базових потреб, що обумовлює розвиток довіри.

Отже, зміни у актуальній ситуації суспільного розвитку дитини пов'язані із змінами у процесах забезпечення адаптації дитини. Такими змінами можуть бути переміщення до іншої прийомної сім'ї, доступність дитини до інформації про власну належність, зокрема щодо національності. Водночас, відхилення в психофізіологічному розвитку дитини й особливості розвитку, пов'язані з статтю, можуть ускладнювати даний процес. Вікова динаміка змін в прийомних дітей свідчить про процеси стабілізації емоційного стану в умовах прийомної сім'ї, інтенсифікації інтелектуального розвитку, збільшення потреби та рівня поінформованості дитини щодо свого життя, що слугують сформуванню автобіографічної історії (пам'яті), як база безперервного власного розвитку. Результати дослідження доводять, що забезпечення адаптації дітей в умовах прийомної сім'ї не суперечить показникам нормативного розвитку.

Висновки до розділу 2

Емпірично досліджено особливості адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї. Результати якісного та кількісного аналізу емпіричних даних засвідчили, що із достатнім рівнем адаптації виявлено 68% дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, й всього 39% дітей із звичайних сімей. Із недостатнім рівнем адаптованості виявлено 32% дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, й аж 61% дітей із звичайних сімей.

Емпірично виявлено відмінності у рівнях адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: зменшення показників адаптованості в порівнянні з показниками дітей з контрольної групи, що може говорити про вплив на цей процес соціальної ситуації розвитку, власного деприваційного досвіду; виявлено значущість спілкування як передумови забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. В прийомних дітей діагностуються перцептивні зміни, які зумовлюють порушення в сприйманні реальності тих характеристик, як національність, належність, територія проживання й відчуття свого «фізичного Я»; спостерігається зменшення показників нормативного психофізичного розвитку (психофізичне дозрівання); виявлено недостатній рівень усвідомленості себе (за рахунок порушення прийняття реальності й відсутності ролі значущого дорослого, котрий допоможе пережити й усвідомити події минулого) та ін.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, У ПРИЙОМНІЙ СІМ'Ї

3.1. Психологічне забезпечення адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї

Робота з забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї має розгортатися згідно соціально-правових засад здійснення захисту дитини в умовах прийомної родини, зміни в котрих регламентуються нормативними законодавчими актами, й реалізуються на основі державного нагляду методом соціального супроводу та контролю. За даних умов робота щодо забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї підпадає під повноваження як прийомних батьків, так й служб державного нагляду. Це вимагає певних компетентностей від психолога і соціального працівника, які працюють в даній сфері. Доведено, що не примусовий, а кооперативний стиль взаємодії представників вповноважених структур із членами прийомної родини в межах застосування родинно-орієнтованого підходу є більш прийнятним задля отримання позитивних результатів щодо забезпечення пристосування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї.

Особливості узгодження забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї із нормативно-правовими межами її життєдіяльності розкриваються у працях Г. Бевз, В. Захарченко [3]. Практична діяльність в системі опіки над дітьми у Україні вказує на необхідність узгодження даної роботи із завданнями влаштування дитини в певний тип замінної сім'ї: усиновлення, як стійкої форми, прийомної і патронатної родин, як тимчасових. Щодо першої варто відмітити, що ця форма передбачає повне поєднання життєвої історії дитини й усиновлювачів, як інтегрованої основи задля формування її ідентичності, на чому наголошується у

працях Т. Мельничук [40]. В рамках прийомної сім'ї, як тимчасової форми влаштування дитини з потенційно можливою її реінтеграцією в рідну сім'ю, не є бажаним ототожнення сімейних історій, а, навпаки, є значущою підтримка їхніх відмінностей як основи задля формування особисто набутої ідентичності дитини у контексті її історії життя. Також відмічається, що суттєве значення у визначенні таких психологічних втручань має вік влаштування дитини в прийомної сім'ю, термін, на котрий вона влаштовується, задача влаштування, у тому числі, і щодо підтримки контактів з кривною її родиною.

Окрім нормативних меж, у питанні забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї слід урахувати системний підхід як базовий в роботі з дитиною у контексті сімейних зв'язків. Практика суспільно-психологічної роботи з дітьми й її наукове обґрунтування засвідчують, що моральна допомога дитині не може фахово досліджуватися без аналізу сімейної системи й її підсистем, зокрема батьківсько-дитячої (М. Боуен, Ю. Гіппен-рейтер, Е. Ейдемільер, В. Мухіна, А. Співаковська та ін.).

У психології виокремлюється два ключових підходи до психокорекції дитячо-батьківських взаємин із метою забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї: педагогічно-орієнтований та психотерапевтично-орієнтований. Зокрема, педагогічно-орієнтований підхід направлений на профілактичну роботу й стосується, передусім, підвищення батьківського потенціалу, викладацької культури прийомних батьків як передумови забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї. Психотерапевтичний підхід передбачає корекцію батьківського ставлення до дитини, що в підсумку призведе до підвищення рівня адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї [35].

Т. Яблонська у дослідженнях адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї підтверджує те, що корекція особистісних характеристик дитини базується на результатах непрямого впливу, завдяки підвищенню гнучкості й адекватності сприйняття її батьками [73]. Авторка зазначає, що у процесі соціально-психологічного консультування

важливо об'єднувати щонайменше два плани – індивідуальний (запитання, пов'язані з індивідуальним розвитком, властивостями дитини) і системний (що питання значить для сім'ї на даний момент і в контексті її розвитку). Індивідуальний план забезпечення адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї передбачає фокусування на важливій проблемі, відреагуванні членами сім'ї емоцій, котрі у них виникають у зв'язку з ситуацією, яка склалася в сім'ї, з'ясуванні особистісних позицій, поглиблення психологічної роботи із самою дитиною із метою підтримки її перспективного розвитку й особистісного становлення та ін. Застосування системного підходу виявляє, що актуальні проблеми індивідуального ступеня оцінки є матеріалом для роботи у системному плані, який має з'ясувати наступні питання: що даний симптом (ситуація) означає задля всієї сім'ї, яку функцію виконує й, які зміни відбудуться в сім'ї в разі його подолання.

Також в цьому контексті варто враховувати й базові засади процесу вікового розвитку пристосування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї як компонента їх особистісного становлення. Тут корисними можуть бути підходи до трактування адаптованості як результату комунікації індивіда із його оточенням, соціумом, і загалом, розумінням соціальної ситуації розвитку дитини й ролі провідної діяльності, котра забезпечує центральну лінію розвитку, сформування новоутворень у напрямку поетапного опанування етапами вікового розвитку. При цьому результат комунікації передбачає хід інтеріоризації продуктів взаємообміну, в тому числі, ставлень інших до себе (Е. Еріксон); як формування інтерсуб'єктності (К. Тревартен) на основі спільно утвореного емоційного поля взаємодії, а також із опорою на активність і здійснення власних виборів, що розкривається у засадах розвитку концепції суб'єктності (А. Ватерман); концепції дзеркального «Я» й теорії ролей Р. Тернера і Х. Беккера. Важливим є спільне значення процесів індивідуалізації та децентрації в забезпеченні адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї (О. Завгородня), а також впливи соціально-психологічних чинників, що передують

дезадаптованості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї (О. Краєва).

Повертаючись до питання забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, слід зазначити і набуття практики прямої підтримки дитини у системі замінного догляду. Міжнародні й вітчизняні напрацювання доводять, що способами забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї можуть бути, насамперед, формування емоційних контактів із батьківськими фігурами у умовах замінного догляду, як нових стабільних зв'язків із перспективою відновлення якостей просоціальності цього вікового новоутворення, як «прихильність до дорослого».

Соціально-психологічна практика, на прикладі психоаналізу (Д. Віннікотт, М. Кляйн, Р. Шпітц та ін.) засвідчує, що в процесі розвитку психіки дитини задля формування її «здорового Его» в неї має бути постійний об'єкт, котрий турбується і доглядає за нею. В випадку достатнього догляду матері за дитиною, в останньої формуються передумови задля інтеріоризації материнської «Его-функції», котру вона реалізує у догляді за дитиною. Роль стійкого дорослого визначається не лише у тому, щоб здійснювати фізичний догляд, але й в тому, щоб відображати емоції дитини й слугувати контейнером задля її деструктивних переживань в віці немовляти. Натомість, у дитини, котра позбавлена подібного досвіду материнської участі в її догляді й захисті, процес інтеріоризації обмеженої «его-функції» дорослого утворюється без необхідної для цього моральної основи: дитина вимушена залишатися з своїми емоційними переживаннями наодинці, так, утворюючи неусвідомлені фіксації на першочергових задачах життя – потребах виживання, тоді як потреби розвитку йдуть на «другий план».

Міжнародна психотерапевтична практика при роботі з прийомними дітьми дала змогу спостерігати в терапевтичному просторі кімнати релаксації і соціально-психологічного розвантаження, як діти відтворюють у ігровій діяльності ранній досвід «покинутості» й «відторгнення». Прийомні діти мають характерні ігри із предметами чи іграшками, котрих вони ховають, закопують у

пісок, імітуючи у грі їх загубленість й неможливість знайдення, в тому числі, через відображення ситуацій, коли тварини з'їдають одне одного. Протягом терапевтичних сеансів прийомні діти часто ідентифікують себе із іграшками, й завжди намагаються потурбуватися про них так, щоб після завершення сеансу вони постали недоступні іншим (приховати, щоб ніхто не зламав, віддати на збереження психологу, забрати додому та ін.).

Описане вказує на те, що дітям із раннім досвідом втрат і розлуки з батьками важко справлятися із фрустрацією, яка природно виникає протягом роботи з психологом, що, натомість супроводжується надзвичайно болючим задля них почуттям, яке несе їм досвід сепарації. В психотерапії це проявляється в тому, що прийомна дитина не бажає залишати кабінет психотерапевта після закінчення сеансу, важко погоджується й переживає, коли психолог йде в відпустку чи сама дитина їде на літній відпочинок та звичний режим психотерапевтичної роботи на конкретний час призупиняється. Досвід роботи з прийомними дітьми засвідчує, що для них важливим є роз'яснення будь-яких змін в процесі проведення роботи (зміна кабінету, заміна часу, зміна інтенсивності зустрічей, відпустка), зокрема має значення завчасна підготовка дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, до завершення роботи з нею для збереження почуття безпеки.

Практика засвідчує про неможливість повністю завершити контакти після закінчення психотерапевтичної роботи з забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї. Тому після завершення такої роботи доцільним підходом має бути створення можливої форми продовження даного контакту – залишити номер телефону або визначити інший віртуальний спосіб задля можливого контакту.

Важливим етапом забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї є процес диференціації, який відбувається набагато повільніше. Ці відмінності не співпадають з звичним досвідом дорослих щодо природності розвитку дітей. Через це дорослих необхідно поінформувати про такі властивості розвитку забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї

здля формування в них толерантного ставлення до процесів відновлення в розвитку прийомної дитини. Це ще раз наголошує на актуальності застосування сімейно-орієнтованого підходу у плануванні розвивальної роботи з прийомними дітьми щодо забезпечення їх адаптації у прийомній сім'ї. Ця фахова робота повинна бути спрямована теж на те, щоб допомогти прийомній дитині зрозуміти різноманітні соціальні ролі значущих дорослих та їхній вплив на їхнє життя. Це може стосуватися уточнення запитань: чому в прийомної дитини дві матері (кревна й прийомна), через котрі причини прийомна дитина не може спілкуватися з своїми кривними родичами (бабусями, дідусями, тітками, дядьками тощо).

При влаштуванні дитини-сироти або чи дитини, позбавленої батьківського піклування, до прийомної родини, в неї відбувається перехід від однієї сімейної структури до іншої. Ці системи, зазвичай, мають протилежні ціннісні орієнтири, виховний потенціал, ступінь безпеки та стабільності, а також фінансове забезпечення й можливості щодо вдоволення потреб розвитку дитини. Саме тому в психологічній роботі з прийомними дітьми, з метою їх адаптації, слід розвивати такі напрями: 1) відновлення прихильності до дорослих, а також утворення нових здорових емоційних контактів, як нових схильностей, на свідомій основі; 2) відтворення разом із дитиною безперервності важливих життєвих подій в її досвіді та їх структурування; 3) створення у прийомній сім'ї інтерсуб'єктного простору на основі взаємних емоційних переживань.

Внаслідок узагальнення теоретичних й емпіричних надбань роботи було виявлено, що концепція розбудови інтерсуб'єктного світу буденного життя людини (Т. Лукман, К. Тревартен, А. Шульц) може інтегрувати різноманітні аспекти явища, що вивчається, й системно охопити динаміку кроків у напрямку забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї.

За результатами емпіричного дослідження розроблено тренінгову програму забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, яка базується на встановлених закономірностях забезпечення адаптації дитини у її формах, видах і процесах з визначенням

провідної фігури значущого дорослого, як транслятора образу дитини-сироти та підтримки її безпеки, продовження наступності у забезпеченні її адаптації у процесі перебування у прийомній сім'ї та особистісного становлення. Важливо, що розроблена модель забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї є динамічною, адже базується на ефектах міжособистісної взаємодії поміж і прийомною дитиною і значущою задля неї людиною, якою може бути один із прийомних батьків, що супроводжується очікуваними суспільно-психологічними ефектами, а саме: інтерсуб'єктність, прив'язаність і прихильність, довіра, саморозкриття, співпраця, емпатійне сприйняття, розвиток фізичний і психологічний тощо. Модель забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї засвідчує, що дорослим, як носієм сформування ідентичностей дитини, може бути прийомний тато/мати, трансляційна функція котрого буде залежати від дотримання оптимальних умов забезпечення адаптації дитини в ситуації її проживання в умовах прийомної сім'ї.

Зауважимо, що прийомні батьки мають розбудовувати стосунки з прийомною дитиною згідно з поінформованістю про її минуле (досвід і соціальну ситуацію розвитку), через «відпрацювання» своїх упереджень щодо досвіду дитини й налаштованості транслювати їй ефективні сторони її образу, виконуючи роль «емпатійного дзеркала», у якому дитина може віднайти себе й розкрити перспективи власного життя. Бар'єром з сторони прийомних батьків можуть бути міфи про генетичну зумовленість «вад» дитини й «поклик крові», а також імовірність резонування проблем свого дитинства, що формує упереджений погляд на історію дитини й її прояви.

Посилення надання дитині турботи в спосіб, якби вона була меншою, проведення із дитиною рефлексивних діалогів та «зчитування» її зворотних реакцій повинно слугувати прийомним батькам інформацією задля здійснення коректив у своїй трансляціях. Відкритість і щирість, емпатія й інтроспекція як погляд у себе будуть слугувати прийомним батькам інструментом утворення емоційного прийняття дитини, формування поміж ними інтерсуб'єктного простору, котрий дозволяє ділитися власними емоціями й переживаннями без

острашу й осуду. Лише за таких умов в дитини може відновитися почуття власної суб'єктивної реальності, довіра до неї, а далі – і сила переборення фруструючих стимулів.

За умов відсутності створення поміж прийомною дитиною й прийомними батьками певного емпатійного простору інтерсуб'єктності у дитини будуть виникати закономірності підлаштування під образ, котрий транслюють їй прийомні батьки, що не буде слугувати сформуванню її власно-набутої ідентичності, будучи тим самим ризиком особистісного її розвитку. Бар'єром із боку прийомної дитини може бути її досвід життя у кривній родині, де були відсутні партнерські взаємини між подружжям із порушенням механізмів позитивного спілкування й домінуванням механізмів виживання над механізмами розвиваючого напрямку, зокрема досвід втрат, травм, зловживань і нехтування потребами розвитку й деприваційні ураження [18].

Прийомним батькам варто враховувати ці тенденції і за допомогою фахівців, зокрема психолога, знаходити способи їх нівелювання й зниження сили впливу на життя прийомної дитини. У цьому контексті важливою є як пряма робота з прийомною дитиною, так й навчання прийомних батьків методикам утворення рефлексивних діалогів із дитиною як основи розбудови терапевтичних взаємин інтерсуб'єктності в умовах прийомної родини [16 б]. Умовами сформування успішності процесу побудови ідентичності прийомної дитини є дотримання безперервності в підтримці стосунків прийняття, утворення умов безпеки, надання дитині спроможності її волевиявлення й навчання нових способів подолання труднощів, зокрема доступність інформації про минуле дитини через формування для неї її історії життя та розвиток емпатії й рефлексії.

3.2. Оцінка ефективності психологічного забезпечення

адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених

батьківського піклування, у прийомній сім'ї

Опираючись на теоретично розроблені, емпірично підтверджені позиції, підходи до забезпечення адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених

батьківського піклування, в прийомній сім'ї. Програма забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї індивідуально-орієнтована і розроблялася згідно конкретних запитів та за результатами діагностики стану адаптованості прийомної дитини.

Організація роботи із забезпечення адаптації дітей-сиріт, а також дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї на різних рівнях передбачала розробку, врахування та включення таких складових: соціально-правового, який здійснювався згідно завдань соціального захисту дитини під час її влаштування у прийомну сім'ю й встановленням правової відповідальності кривих батьків, яка реалізується на основі методу проведення випадку; сімейного, що передбачав ведення психологічно-просвітницької роботи з прийомними батьками із питань їхньої участі у житті прийомної дитини й узгодження очікуваних результатів щодо надання їй адаптації; індивідуального, як прямої взаємодії з самою дитиною.

Робота із прийомними дітьми щодо забезпечення їх адаптації у прийомній сім'ї організовується таким чином, щоб у процес були залучені усі його учасники при загальній координації роботи суспільним працівником в межах дотримання завдань захисту дитини в умовах прийомної сім'ї в контексті запропонованого методу ведення випадку. Відповідно, учасниками процесу забезпечення адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї є: соціальний працівник, психолог, прийомні батьки та сама дитина.

Система впливів щодо забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї передбачає ведення випадків прийомних дітей, збільшення кваліфікації соціальних працівників із супроводу прийомних сімей, включення у програму питань із адаптації, підготовку психологів щодо специфіки ведення психодіагностичної й корекційної роботи із прийомними дітьми, групову роботу із прийомними батьками щодо запитань забезпечення адаптації прийомних дітей; особистісно-корегувальну роботу з прийомною дитиною у ситуаціях запиту. Згідно цих рівнів, робота щодо забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених

батьківського піклування, в прийомній сім'ї повинна мити як опосередкований, так і прямий вплив, де розвиток дитини спрямовується засобом організованої та узгодженої співпраці учасників, а саме: прийомних батьків та психолога, прийомних батьків і дитини, прийомних батьків та соціального працівника.

Натомість, початок прямої роботи з забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, як правило, ініціюється запитом або соціального працівника, чи прийомних батьків і включає кілька етапів, а саме:

1) збір інформації: а) про ситуацію суспільного розвитку прийомної дитини щодо різноманітних періодів її життя (до і після її влаштування у прийомну родину), б) діагностику рівнів пристосування прийомної дитини;

2) визначення особливостей впливів нормативних і ненормативних чинників суспільної ситуації зростання дитини на її розвиток у цілому (рівень деприваційних уражень, ризики щодо запитань розвитку прихильності до дорослого, відповідність розвитку дитини віковим нормативам) та в контексті забезпечення її адаптації (відповідність факторам її вікового розвитку);

3) виявлення інтегрованих показників щодо стану адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї як основи задля створення індивідуальної, комплексної програми розвиваюче-корегувальних впливів та вибору способу їхнього надання в контексті запитів конкретної дитини;

4) дослідження динаміки адаптованості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї після застосування програми із корекційно-розвивального напрямку.

Таким чином, розробка програми забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї здійснювалася із опорою на інтегровані показники (третя стадія роботи) щодо впливу особливостей нормативних і ненормативних чинників соціальної ситуації розвитку дитини в контексті забезпечення її адаптації.

В контексті опосередкованих впливів на забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї є доцільним використання наступного алгоритму роботи з прийомними батьками:

- 1) проведення діагностики особистісного розвитку та аналіз даних, у т.ч. про адаптованість дитини;
- 2) зібрання інформації щодо попереднього життя дитини на основі соціальної історії із метою виявлення ризиків впливу на її пристосованість;
- 3) зібрання інформації від прийомних батьків щодо їхнього ставлення до сім'ї походження прийомної дитини, прояснення уявлень батьків про дитину й можливий вплив минулого на неї;
- 4) ведення консультативної роботи із прийомними батьками щодо впливів ненормативних умов мешкання на адаптацію дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї; міфів і страхів впливу минулого досвіду дитини на її взаємовідносини у кривній та прийомній сім'ї; опанування методиками роботи з історією дитини як способу рефлексії й інтегрування його у теперішній досвід;
- 5) реалізація моніторингу динаміки адаптованості дитини протягом усього періоду проживання у прийомній сім'ї.

Особлива частина роботи із забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї стосується оцінки динаміки змін в усвідомленні прийомними батьками ситуації розвитку дитини до її влаштування у прийомну сім'ю і ймовірних трансформаційних проявів дитини після її влаштування в прийомну сім'ю. Це може бути зумовлено як об'єктивними, так й суб'єктивними обставинами, пов'язаними з деприваційними порушеннями дитини, відхиленнями в розвитку та властивостями перебігу процесів відновлення в умовах прийомної сім'ї.

Труднощі, які виникають на даному напрямку роботи, – це певні обмеження, котрі відчують прийомні батьки на предмет доступності у отриманні повної й достовірної інформації щодо ранніх років життя дитини із причини її можливої втрати. Це має місце, оскільки дієздатність кривних батьків дитини може бути обмежена із причини їх фізичної або психічної хвороби,

залежностей (наркотичної, алкогольної), асоціального способу життя й кримінальних поведінкових проявів чи через їхню фізичну смерть або недоступність.

Іншою причиною можуть бути фантазії дорослих щодо дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, котра може обмежувати доступ правдивої інформації або викривляти її, підмінюючи міфами. Досліджуючи практичну роботу з прийомними сім'ями, можливо спостерігати, що у прийомної дитини проходить перехід від однієї родинної системи до іншої: вони, як правило, мають різноманітні ціннісні орієнтири, виховний потенціал, спроможність щодо надання безпеки, стабільності догляду, опікування, в тому числі, матеріального забезпечення і можливостей щодо вдоволення потреб вікового розвитку.

В результаті аналізу літератури нами було виділено страхи та міфи, котрі обмежують здатність дорослих (прийомних батьків) розмовляти з дитиною про її попереднє життя, послаблюючи, тим самим, процеси її адаптації. Отримані результати були оформлені нами у вигляді таблиці, у яких ми співставили такі показники, як: промовлені дорослими страхи й упередження, можливі ризики розвитку ідентичності дитини методи їхнього упередження (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Ризики забезпечення адаптації дитини за умов недостатності
чи відсутності інформації про її минуле**

Страхи, міфи щодо минулого прийомної дитини	Ризики для забезпечення адаптації
Боязнь втратити любов дитини, якщо дитина буде знати й думати про своїх кривих батьків	Розвиток певних компенсаторних механізмів, як нереалістичні уявлення щодо ідеальних кривих батьків. На цьому фоні знецінення прийомної родини, неможливість побудувати власний образ й образ нової сім'ї, опираючись на уяву.
Страх заниження самооцінки дитини (не можна казати дитині, що її батьки зловживали алкоголем, наркотиками, знаходилися в місцях позбавлення волі або страждали від психічних хвороб тощо)	Неможливість обговорювати із прийомними батьками травматичні факти із історії свого життя, викликає в дітей почуття сорому, провини або негідності. Внутрішній конфлікт поміж правильним та неправильним батьківським об'єктом.

Страх того, що дитина вибере життєвий шлях кривих батьків (при умові, що прийомна дитина згадуватиме про кривну матір, котра мала нерозбірливі статеві стосунки або безвідповідальну поведінку, то в підлітковому віці вона буде вести себе так само)	Сплутаність відчуттів по відношенню до кривих батьків і необхідність експериментувати із різними засобами власної незалежності є необхідним етапом становлення задля підлітка. Ризики виникають в ситуації, коли прийомні батьки ідентифікують поведінку дитини із дисфункційною поведінкою її кривих батьків. Це може приводити до почуття сплутаної ідентичності.
Страх перед неспроможністю надати інформацію у позитивному світлі, взагалі не знають як казати про травматичні події із дитиною	Страх перед подальшим життям (недовіра дорослим). Відчуття відірваності. Нездатність контролювати своє життя через незрозумілість минулого. Проживають по принципу «тут і зараз».

Виходячи з зазначених особливостей, ми визначили напрямки роботи з адаптації дітей у прийомній сім'ї: 1) відновлення розвитку ідентичності через створення нових прихильностей із значущими дорослими, зокрема, прийомними батьками; відновлення й розширення сфер прояву своїх здібностей дитини як основи формування образу «Я» задля вибору ідентифікацій; перегляд кола значущих людей у життєвій історії дитини й визначення їх місця в актуальній ситуації дитини; сформування нових контактів на позитивній основі взаємодії; 2) створення разом із дитиною безперервності важливих життєвих подій й їх структурування як єдиної життєвої історії, що слугує основою задля розвитку її ідентичності у просторі та часі; 3) використання терапевтичного підходу до соціально-психологічної роботи із конфліктною складовою індивідуального розвитку дитини згідно завдань її вікового розвитку.

Методами забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, пов'язані з роботою з батьками, можуть бути як прямі, так і опосередковані впливи. Прямі методи забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї можуть охоплювати консультування, зокрема через зум, скайп, вайбер, телефон, а також зустрічі з дорослими учасниками процесу на предмет забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї. Крім того, доцільно проводити індивідуальні терапевтичні консультації як із прийомною дитиною, так і сімейні, разом із її прийомними батьками. Опосередкований вплив передбачає навчання та консультування прийомних батьків, а також соціальних працівників (табл. 3.2).

**Методи забезпечення адаптації дітей-сиріт та дітей,
позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї**

№	Вправи та теми для обговорення	Форма роботи
1	Завдання «Хто Я?»	Індивідуальна робота, обговорення у групі
2	Поняття ідентичності й її значення у нашому житті	Інформаційне повідомлення
3.	Почуття дитиною себе на основі власного минулого	Мозковий штурм
4	Родинні таємниці	Робота у групах
5	Забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї	Інформаційне повідомлення, обговорення
6	Роль прийомних батьків у забезпеченні адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї	Робота в групах, обговорення
7	Методики роботи з дітьми із забезпечення їх адаптації у прийомній сім'ї	Інформаційне повідомлення, робота в групах

До переліку методів роботи з дитиною у прийомній сім'ї доцільно віднести такі, як: книга життя/літопис життя; карта життя; родинний колаж; казки, історії; робота із дзеркалом; програвання минулого з допомогою ляльок; листи, щоденники. Враховуючи одержані результати емпіричного дослідження на предмет значущості задля розвитку ідентичності дитини її поінформованості щодо історії свого життя, послідовності подій її життя, що дає можливість відчувати своє існування у часі та просторі, слід поставити мету уточнити розуміння прийомними батьками даного параметру. Для цього доцільно організувати фокус-групи прийомних батьків.

Результати дослідження можуть дати можливість розкрити наступні конфліктні аспекти упередженого відношення прийомних батьків щодо ситуації розвитку дитини до її влаштування у прийомні сім'ї: неприйняття історії її життя чи підміна чи надмірно негативне її трактування; нівелювання значущості задля прийомної дитини прагнення до контактів з її кривною ріднею; негативне, прискіпливе приймання будь-яких проявів поведінки й станів дитини в ситуації її повернення після її зустрічі або телефонного спілкування із кривними родичами; неготовність говорити із прийомною дитиною про її минуле й перенесені нею травми (фізичні й психічні), що є частиною її досвіду й життєвої

історії, нездатність дати дитині підтримку із позиції співчуття й пошуку більш адекватних шляхів захисту від неналежної поведінки дорослих, котру вони зазнали з боку власної кривної родини. Зокрема, факти насильства, зловживань, котрі й стали причинами відібрання чи позбавлення батьківських прав і влаштування у систему державного захисту, зокрема прийомну сім'ю.

Вченими підтверджено важливість інтеграції минулого дитини в її актуальний досвід як основи задля формування її здатності до близьких довірливих стосунків. Водночас, в цьому і відчують прийомні батьки найбільш труднощі: їм важко казати про травми дитини без осуду тих, хто їх спричинив (здебільшого висловлюють осуд на адресу кривних батьків та бажання покарати їх за вчинені над дитиною дії); співпереживаючи дитині у ці хвилини, як правило, батьки також звертаються до ходу дисоціації, рекомендуючи дітям «забути» неприємні їм факти із життя як такі, які «наче не існували» – за зразком, «це історія не про тебе». За цих умов історія дитини залишається у її досвіді в тому вигляді, у якому вона була зафіксована у її пам'яті, коли та перебувала без підтримки й захисту дорослого, і відчувала страх у ситуаціях життєвої небезпеки.

Труднощі, із якими зустрічаються прийомні батьки, коли говорять із дитиною стосовно її минулого, обумовлені невмінням прийомних батьків допомогти дитині інтегрувати травматичні події із свого життя, як надбання особистісної історії із розширенням досвіду більш результативних форм захисту, ніж ті, до котрих могла вдатися маленька дитина у ситуаціях небезпеки. У роботах, присвячених тому, як говорити із дитиною про її минуле, автори рекомендують підхід, який базується на правдивій інформації, без нав'язливих інтерпретацій і власного ставлення і відповідно до віку дитини [40].

Програма тренінгу стосується забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, що передбачає обговорення такого: поняття адаптації й її значення у розвитку особистості дитини, суспільного життя; яким чином історія дитини впливає на почуття та переживання власного «Я»; властивості адаптації дитини на кожному із вікових етапів (від народження до повноліття); роль прийомних батьків у формуванні,

розвитку та забезпеченні адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; методики роботи з дітьми, які влаштовані в прийомні сім'ї, кроки щодо забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, форми їх опрацювання (сімейний колаж, казка, книга життя, сімейне дерево).

Надаємо структурний опис роботи із забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, загальною тривалістю 3 год., представлений у додатку Б.

Мета тренінгу: сприяти усвідомленню прийомними батьками важливості та особливостей забезпечення адаптації дитини в умовах прийомної сім'ї.

Завдання тренінгу:

- 1) розкрити зміст поняття «адаптація», етапи забезпечення адаптації й фактори, які впливають на її розвиток;
- 2) створити формувати переконання щодо актуальності інформації про минуле дитини у процесі забезпечення її адаптації;
- 3) визначити роль прийомних батьків у забезпеченні адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї.

За результатами повторно проведеного емпіричного дослідження нами визначено два адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї – адаптованість і дезадаптованість (рис. 3.1).

Результати повторно проведеного емпіричного дослідження рівнів адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї показали, що із достатньою адаптованістю виявлено 58% дітей (було 39% дітей). Із дезадаптованістю виявлено 42% дітей (було 61% дітей).

Як бачимо, кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з достатнім рівнем адаптації після проведеної роботи із забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, збільшилася.

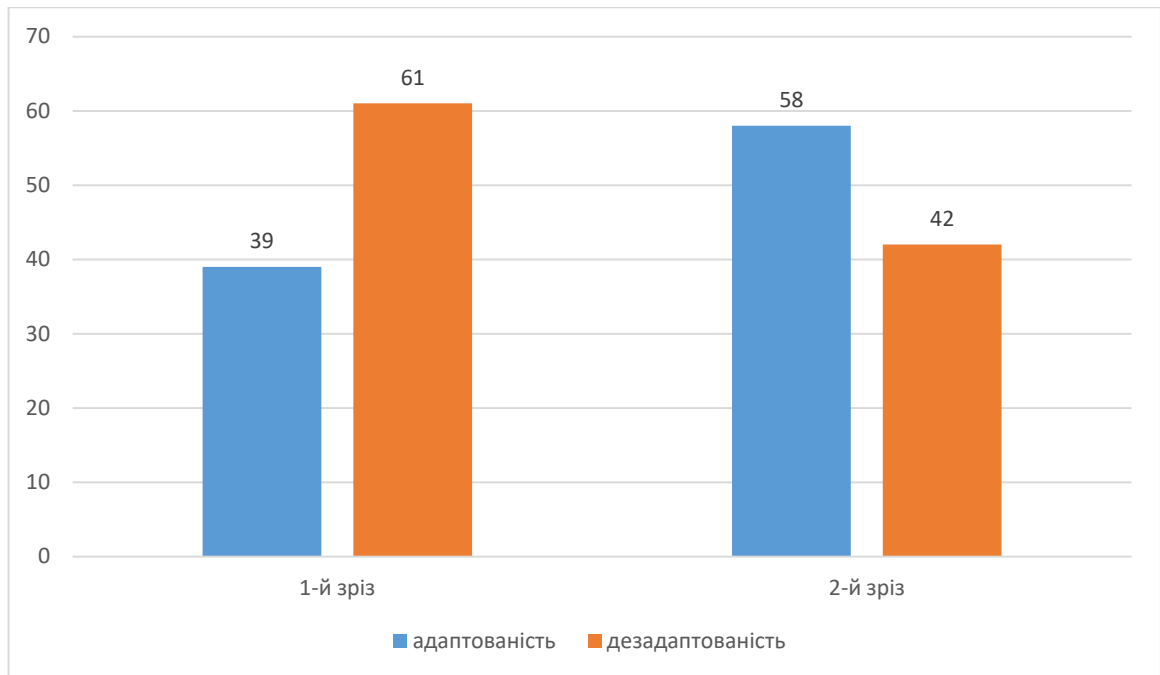

Рис. 3.1. Розподіл рівнів адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї (%)

Адаптовані діти демонстрували поінформованість про походження свого імені, своєї статі, віку, національності; наявність достатньої кількості соціальних контактів (друзів, значущих осіб); сформоване уявлення про себе у майбутньому (ідентифікації, професія, гендерні ролі); високий взаємозв'язок компонентів «Соціальне Я», «Перспективне Я», «Діяльнісне Я», «Рефлексивне Я», «Проблемне Я», «Матеріальне Я», «Фізичне Я», «Комунікативне Я» та «Ситуативне Я»; здатність до соціальної взаємодії й взаємостосунків з сімейним оточенням, емоційної близькості із дорослими, які здійснюють догляд; високий і середній рівні самооцінки; цілісність свого образу «Я» та достатній рівень адаптації.

Отже, вихідні положення щодо забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї такі: робота повинна бути спрямована на збереження і підтримку індивідуальністю власної цілісності, унікальності, неповторності, нерозривності історії власного життя, що є запорукою її психологічного здоров'я; прийомні батьки повинні розуміти особливості адаптації прийомної дитини, що сприятиме формуванню у неї внутрішнього позитивного образу себе та цілісного позитивного самоствавлення.

Висновки до розділу 3

Розроблено та апробовано психологічне забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї. Програма забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї здійснювалася у три етапи: включення фахівця соціальної роботи у супровід прийомної сім'ї (для роботи з прийомною дитиною і прийомними батьками); консультування прийомних батьків щодо особливостей забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, та використання різних методів роботи з ними з відновлення цілісного сприйняття життєвого досвіду прийомної дитини, інтегрування життєвих подій та зменшення емоційних переживань минулого дитини; проведення роботи безпосередньо з дитиною із використанням різних психотерапевтичних концепцій, направлених на подолання наслідків посттравматичних розладів в разі високого ступеня травмованості та деприваційних впливів.

Результати повторного емпіричного дослідження рівнів адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї показали, що із достатньою адаптованістю виявлено 58% дітей (було 39% дітей). Із дезадаптованістю виявлено 42% дітей (було 61% дітей). Як бачимо, кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з достатнім рівнем адаптації після проведеної роботи із забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, збільшилася, що вказує на ефективність проведеної роботи.

ВИСНОВКИ

Дослідження проблеми адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, дало змогу зробити такі висновки.

1. Проаналізовано сутність основних підходів до дослідження проблеми сімейної адаптації особистості. Дослідження наукової літератури дозволив визначити теоретичні засади питання соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Визначено, що дослідники по-різному розуміють суть соціальної адаптації особистості, проте усі вони погоджуються з тим, що особистість протягом адаптації виступає як активний суб'єкт. Суспільну адаптацію розуміють як складний, суперечний процес, який характеризується активною взаємодією особи й навчального середовища, який спрямований на сформування таких знань, вмінь та особистісних якостей індивіда, котрі впливають на його навчальний й особистісний розвиток.

2. Виявлено соціально-психологічні передумови адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, доведено їх значення для досягнення оптимального рівня адаптації. Адаптацію особистості дитини-сироти й дитини, позбавленої батьківського піклування, тлумачимо як важкий та суперечливий процес, направлений на створення умов, котрі задовольняють її соціально-психологічні й особистісні потреби, забезпечують її входження до родинного середовища та зближують їх цінності із прийомними батьками, тим самим виступаючи складником соціалізації. Соціальна адаптація дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є важким, системним, особистісно-зорієнтованим процесом. Її можливо визначити як систему освітньо-практичних заходів спеціалістів соціальної роботи і психології разом із соціальними службами, державними й недержавними організаціями, спрямовану на утворення соціально-педагогічних умов задля досягнення ними оптимальної емоційної, особистісної й соціальної адаптації у прийомній сім'ї.

3. Охарактеризовано основні чинники адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї. Ризиками в забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського

підклування, в прийомній сім'ї визначено: ізоляцію, деприваційну ситуацію, непостійний і несистематичний характер виховання, відмову батьків від дитини, феномен сирітства, різні типи насильства (нехтування потребами дитини, психологічне, фізичне, сексуальне, економічне). Згідно з результатом впливів зазначених умов, визначено перелік психічних явищ, які створюють ризики задля забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї (порушена прихильність, психологічні травми, втрати й переживання горя, депривації, рання сепарація, дисоціація та ін.). Виокремлено показники адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, які можуть слугувати орієнтиром для корекційно-розвивального впливу.

4. Емпірично досліджено особливості адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї. Результати якісного й кількісного аналізу емпіричних даних засвідчили, що із достатнім рівнем адаптації виявлено 68% дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та всього 39% дітей із звичайних сімей. Із недостатнім рівнем адаптованості виявлено 32% дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та аж 61% дітей із звичайних сімей. Емпірично виявлено відмінності у рівнях адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: зниження показників адаптованості у порівнянні із показниками дітей з контрольної групи, що може казати про вплив на цей процес соціальної ситуації розвитку, власного деприваційного досвіду; виявлено значущість соціального компоненту та спілкування як передумови забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. В прийомних дітей діагностуються перцептивні зміни, що зумовлюють порушення у сприйманні реальності тих характеристик, як національність, належність, територія проживання й відчуття власного «фізичного Я»; спостерігається зменшення показників нормативного психофізичного розвитку (психофізичне дозрівання); виявлено недостатній рівень усвідомленості себе (за рахунок порушення сприйняття реальності й відсутності ролі значущого дорослого, котрий допоможе пережити й усвідомити події минулого) та ін.

5. Розроблено та апробовано психологічне забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї. Програма забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї здійснювалася у три етапи: включення фахівця соціальної роботи у супровід прийомної сім'ї (для роботи з прийомною дитиною і прийомними батьками); консультування прийомних батьків щодо особливостей забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, та використання різних методів роботи з ними з відновлення цілісного сприйняття життєвого досвіду прийомної дитини, інтегрування життєвих подій та зменшення емоційних переживань минулого дитини; проведення роботи безпосередньо з дитиною із використанням різних психотерапевтичних концепцій, направлених на подолання наслідків посттравматичних розладів в разі високого ступеня травмованості й деприваційних впливів. Результати повторного емпіричного дослідження рівнів адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї показали, що із достатньою адаптованістю виявлено 58% дітей (було 39% дітей). Із дезадаптованістю виявлено 42% дітей (було 61% дітей). Як бачимо, кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, з достатнім рівнем адаптації після проведеної роботи із забезпечення адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в прийомній сім'ї, збільшилася, що вказує на ефективність проведеної роботи.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у розробці та експериментальній апробації шляхів забезпечення адаптації у прийомній сім'ї дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, різноманітного віку, у порівняльному аспекті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андріїв В. В. Особливості призначення соціальної допомоги на дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 37. Одеса: Юридична література, 2008. С. 94-101.
2. Бадора С. Теорія і практика опікунства в Польщі. Івано-Франківськ : Плай, 2018. 252 с.
3. Балл Г. Поняття адаптації та його значення для психології особистості. *Психологія*. 1989. №1. С. 92–100.
4. Бевз Г. Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри : монографія. Київ : Слово, 2010. 352 с.
5. Белавіна Т. І. Соціальна дезадаптація : чинники та умови. Київ : ППНВ, 2004. 140 с.
6. Бойко І. І. Психологічна адаптація підлітка до нових умов навчання. *Психологія*. К., 2009. Вип. 2 (5). С. 92-95.
7. Бондаренко Т.В Вплив значущих ідентифікацій на розвиток адаптації прийомної дитини. *Наука і освіта*. Одеса, 2012. №10. С. 38–41.
8. Бондаренко Т.В. Феномен адаптації та індикатори її формування у дитячому віці. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г. С. Костюка. Київ, 2010. Т. XII., ч.1 С. 56–63.
9. Борисова В. І. Форми соціальної та психологічної адаптації дітей-сиріт і дітей, позбавленим батьківського піклування, до самостійного життя. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали XVII наук.-практ. конф. (Харків, 22 лютого 2019 р.). Харків : Право, 2019. С. 16.
- 10.Булах І. Є. Соціальна обумовленість процесу адаптації та її етапи. *Соціальна педагогіка і адаптивність особистості*. Суми, 2004. С. 94-101.
- 11.Васильєв Г. І. Педагогічні умови адаптації курсантів до навчання в вузах МВС : дис. ... канд. пед. наук. Одеса, 2017. 224 с.
12. Верещагін В.Ю. Філософські проблеми теорії адаптації особистості. Харків, 1988. 164 с.

13. Вихованці інтернатів про себе і своє життя / О. Балакірєва, О. Яременко, Н. Дудар та ін. Київ : УІСД, 2010. Кн. 1. 134 с.
14. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
15. Галус О. М. Жити по-новому: проблема адаптації та її педагогічні основи. *Гуманітарні науки*. 2014. № 2. С. 46–52.
16. Георгієвський О. Б. Еволюція адаптації : історико-методологічні нариси. Харків : Наука, 1989. 189 с.
- 16 а. Гірняк А.Н., Глова І.М. Передумови формування гармонійної міжособистісної взаємодії в молодій сім'ї. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, ТНЕУ, 5-6 квіт. 2019 р. Тернопіль : Економічна думка. 2019. Т.2. С. 133–136.
- 16 б. Гірняк Г.С., Пивошук Н. Сім'я як середовище і результат конструктивної соціальної взаємодії. *Інновації в освіті: реалії та перспективи розвитку* : матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., м. Тернопіль, 20 трав. 2022 р. Тернопіль, 2022. С. 211–216.
17. Глинянська Н. Із досвіду роботи психолога з професійної та психологічної адаптації студентів. *Рідна школа*. 2006. № 11. С. 60–61.
18. Голубєва І. Є. Дитячі будинки сімейного типу як осередок демопроцесу. *Демографічні дослідження*. Київ : НАН України, Ін-т економіки, 2022. Вип. 24. С. 276-288.
19. Гошовська Д.Т., Гошовський Я.О. Поведінкові стратегії депривованої дитини в контексті втраченого родиногенезу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 1(36). С. 14-18.
20. Дейна В. Діти, позбавлені батьківського піклування, як феномен соціального сирітства. *Соціальна педагогіка : теорія і практика*. 2013. №11. С. 33-37.
21. Демірджі Т. Аналіз психологічної діяльності з забезпечення адаптації дитини в умовах замінної сім'ї. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2016. №4 (47). С. 41–45.

- 22.Демірджі ТВ. Розвиток ідентичності прийомної дитини : практика психологічної допомоги. *Science and Education a New Dimension. Philology*, IV(42), Issue: 87, 2016. Р. 58–60.
- 23.Дитина в прийомній сім'ї: нотатки психолога / за ред. Г.М. Бевза, І.В. Пеші та ін. Київ : Український ін-т соціальних досліджень, 2011. 184 с.
- 24.Дитина у сучасному соціопросторі : навч. посіб. / за ред. Т.О. Піроженко. Київ ; Кіровоград : Імекс, 2014. 272 с.
- 25.Дитинство в Україні : права, гарантії, захист : збірник документів. Київ : Столиця, 2018. Ч. 1. 248 с.
- 26.Долинська Л. В. Ідентифікація з батьками як механізм формування образу майбутньої сім'ї. *Психологія* : збірник наукових праць НПУ ім. М. Драгоманова. Вип. 2 (9). Ч. 1. 2010. С. 156–161.
- 27.Зверєва І. Д. Соціальна робота в Україні: навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 256 с.
- 28.Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
- 29.Кальченко Л. В. Педагогічні умови соціального захисту бездоглядних дітей у притулках для неповнолітніх : дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2014. 216 с.
- 30.Кармадонова Т. М. Адаптаційні процеси соціалізації особистості в навчальному процесі. *Вісник НТУУ «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2011. №3. С. 29-33.
- 31.Качан Л. Від притулків для знайд – до прийомної сім'ї. *Соціальний захист*. 2018. № 2. С. 11-12.
- 32.Кікінежді О. М. Гендерна ідентичність в онтогенезі особистості: монографія. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. 400 с.
- 33.Клименко І. Деструктивна поведінка : медико-біологічні фактори дезадаптації. *Психолог*. 2012. Січень, № 2 (482). С. 41–43.
- 34.Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія. Київ : Міленіум, 2004. 265 с.

35. Конвенція ООН з прав дитини : шляхи практичного застосування : метод. реком. / упоряд. Г.М. Лактіонова. Київ : Наук, світ, 2011. 37 с.
36. Корольчук М. С. Адаптація та її значення в системі психофізіологічного забезпечення діяльності. *Вісник* : зб. наук. статей Київського міжнародного університету. Серія: Педагогічні науки. Психологічні науки. Київ : Правові джерела, 2002. Вип. 2. С. 19–211.
37. Кравченко Т. В. Сім'я як середовище соціалізації дитини. *Сучасна сім'я та соціальні інституції: шляхи партнерської взаємодії* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 17 трав. 2012 р. Київ, 2012. С. 16-18.
38. Кримчак Л. Ю. Проблеми соціальної адаптації дітей-сиріт до майбутньої життєдіяльності. *Вісник ДНУ. Педагогіка і психологія*. 2001. №7. С. 122-125.
39. Лактіонова Г.М., Шипіленко Є.С., Братусь І.В. Інноваційні форми опіки дітей : міжнародний і національний досвід. Київ : Наук, світ, 2001. 61 с.
40. Литвиненко О. Д. Соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу сучасної молоді : монографія. Сєверодонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2018. 302 с.
41. Лук'яненко Н. М. Гармонійне виховання дитини у прийомній сім'ї. *Актуальні проблеми психології*. 2010. Т. 1. Вип. 27. – С. 131–137.
42. Макаревич О. П. Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях : монографія. Київ : Оріяни, 2011. 223 с.
43. Манохіна І. В. Соціально-педагогічна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Дніпропетровськ : Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, 2012. 276 с.
44. Мачинський О. В. До проблеми адаптації особистості. *Практична психологія та соціальна робота*. 2000. №7. С. 28-30.
45. Мельничук Т. І. Ставлення батьків та дітей у сім'ях усиновителів / удочерителів до «таємниці» некрєвного походження прийнятої в сім'ю дитини. *Проблеми сучасної психології*. Вип. 25. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. С. 255-267.
46. Методичний посібник по проведенню тренінг-курсу для соціальних працівників з питань підбору, підготовки та соціального супроводу

- прийомних батьків : посібник / О.О. Яременко, Н. М. Комарова, Г. М. Бевз, Л. С. Волинець та ін. Київ : УІСД, 2010. 128 с.
- 47.Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо підготовки прийомних батьків / Н. М. Комарова, Л. С. Волинець, Н. В. Салабай, І. В. Пеша, Г. М. Бевз. Київ : Студцентр, 2018. 128 с.
 - 48.Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей / Н.М. Комарова, Г.М. Бевз, Л.С. Волинець та ін. Київ : Український ін-т соціальних досліджень, 2009. 103 с.
 - 49.Наша сім'я : методичні рекомендації прийомним батькам / Н. Комарова, Г. Бевз, Л. Волинець, З. Зайцева та ін. Київ : Світ, 2009. 80 с.
 - 50.Овсянецька Л. Соціальна адаптація особистості у світлі психологічних теорій. *Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. Костюка*. TVIII, вип. 2. Київ, 2006. С. 206–211.
 - 51.Пеша І.В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Київ : Логос, 2017. 162 с.
 - 52.Пилат Н. Соціальна ідентичність особистості в контексті проблеми соціальної адаптації. *Психологічні студії Львівського університету: збірник наукових праць*. Львів, 2014. С. 279–284.
 - 53.Підвищення виховного потенціалу прийомних батьків та батьків-вихователів : навчально-методичний посібник / за ред. І. Д. Звереві. Київ : [б.в.], 2011. 760 с.
 - 54.Положення про дитячий будинок сімейного типу : затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/267-94-%D0%BF#Text>.
 - 55.Прийомна сім'я : методика створення і соціального супроводу : науково-методичний посібник / Г. М. Бевз, В. О. Кузьмінський, О. І. Нескучасва та ін. Київ : Центр стратегічної підтримки, 2013. 92 с.
 - 56.Прийомна сім'я: оцінка ефективності опіки (методичні рекомендації для соціальних працівників) / О. О. Яременко, Н. М. Комарова, Г. М. Бевз, Л.С. Волинець та ін. Київ : УІСД, 2020. 78 с.

- 57.Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 р. № 2342. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>.
- 58.Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402–III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>.
- 59.Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : методичний посібник / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко та ін. Київ : ЛОГОС, 2015. 207 с.
- 60.Психологічна енциклопедія : посібник / авт.-упоряд. О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
- 61.Психологічне забезпечення психічного і фізичного здоров'я : навч. посіб. / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк, А.Ф. Косенко, Т.І. Кочергіна. Київ : Інкос, 2016. 272 с.
- 62.Психологія сім'ї : навч. посіб. / за ред. В. М. Поліщука. Суми : Університетська книга, 2008. 282 с.
- 63.Радчук Г. К., Тиунова О. В. Сімейне виховання : освітній тренінг для батьків : навч.-метод. посіб. Тернопіль : Навч. книга – Богдан, 2008. 119 с.
- 64.Ревасевич І. Психологічні концепції адаптації особистості у системному теоретичному обґрунтуванні. *Психологія і суспільство*. 2001. №4. С. 16-40.
- 65.Ревасевич І. С. Психологічні інваріанти особистісної адаптованості школярів. *Психологія і суспільство*. 2007. Спец. вип. С. 109-127.
- 66.Розум С. І. Психологія соціалізації і соціальної адаптації людини. Харків : Ранок, 2007. 365 с.
- 67.Сабанадзе І. О. Соціально-психологічні фактори дезадаптивності та її корекція : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2007. 20 с.
- 68.Сімейний кодекс України : Закон від 10.01.2002 № 2947–III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.

- 69.Скрипник В. Особливості перебігу соціально-психологічної адаптації особистості. *Психологія і суспільство*. 2015. №2. С. 87–93.
- 70.Соціальна робота в Україні : теорія та практика : посібник : у 2–х ч. / за ред. А.Я. Ходорчук. Київ : УДЦССМ, 2011. Ч. 1. 174 с.
- 71.Соціальна робота : технологічний аспект : навч. посіб. / за ред. А.Й. Капської. Київ : Центр навч. літ., 2014. 484 с.
- 72.Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї : соціальний супровід : навч.-метод. посіб. / Л. С. Волинець, А. Й. Капська, Н. М. Комарова та ін. Київ : Український ін-т соціальних досліджень, 2016. 127 с.
- 73.Соціальні служби – родині : розвиток нових підходів в Україні / за ред. І.М. Григи, Т.В. Семигіної. Київ : Левіс, 2013. 126 с.
- 74.Соціально-психологічна профілактика порушень адаптації молоді до повсякденного стресу : метод. реком. / за ред. Т. М. Титаренко. Київ : Міленіум, 2010. 84 с.
- 75.Стасюк Г. Охорона прав дітей, позбавлених батьківського піклування. *Право України*. 2013. № 2. С. 108-111.
- 76.Створення та соціальний супровід прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу : навч.-метод. комплекс / за ред. Г Лактіонової, Ж. Петрочко. Київ : Наук. світ, 2016. 270 с.
- 77.Терещенко Психологічні особливості становлення образу сім'ї у дітей шкільного віку : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2013. 20 с.
- 78.Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : навчальний посібник. Київ : ДЦССМ, 2012. 132 с.
- 79.Українська психологічна термінологія : словник-довідник / С.І. Болтівець, Н. В. Слободяник, М.-Л. А. Чепа, Н. В. Чепелева. Київ : Інформаційно-аналітичне агенство, 2010. 302 с.
- 80.Філіппова В. П. Психологічні засади адаптації. *Таврійський вісник освіти*. 2006. № 1. С. 242–246.
- 81.Фурман А. Психодіагностика особистісної адаптованості. Тернопіль : Економічна думка, 2003. 64 с.

- 82.Циба В. Т. Системна соціальна психологія: навч. посіб.Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 328 с.
- 83.Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар / за ред. Харитонова Є. О., Калітенко О. М. Харків : Одісей, 2014. 856 с.
- 84.Цимбалюк І. М. Психологічне консультування та корекція. Київ : Професіонал, 2009. 544 с.
- 85.Чи зійдуться наші долі. Реінтеграція батьків і дітей: перші кроки до усвідомлення проблеми / Л. С. Волинець, Т. М. Говорун та ін. Київ : Видавництво, 2012. 104 с.
- 86.Чумак Л. Становлення та розвиток вітчизняної системи соціального виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Рідна школа*. 2008. № 6. С. 69-70.
- 87.Шахрай В. М. Технології соціальної роботи : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 464 с.
- 88.Яблонська Т.М., Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин: монографія. Суми : Університетська книга, 2013. 444 с.
- 89.Яртись І. Соціально-економічний захист дітей, позбавлених батьківського піклування. *Право України*. 2021. №42. С. 67-71.
- 90.Яценко Т. Теорія і практика групової психокорекції : активне соціально-психологічне навчання: навч. посіб. Київ : Вища школа, 2004. 679 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методики діагностичного обстеження адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Анкета «Стандартизоване інтерв'ю»

Інтерв'ю з дитиною:

Привіт! Як Тебе звати?

1. Ти Хлопець чи Дівчина?
2. Хто дав тобі твоє ім'я (підкресли потрібне та напиши його ім'я)
Тато, мама, брат/сестра, бабуся/дідусь, тьотя/дядя
3. Скільки тобі років?
4. Хто ти за національністю?
5. Де ти народився/народилась:
А) село б) місто
А) багатоповерховий будинок б) приватний будинок
6. Зараз ти живеш
А) село б) місто
А) багатоповерховий будинок б) приватний будинок
7. Між місцем де ти живеш зараз і місцем, де жив раніше:
А) далеко
Б) не дуже далеко
В) близько
Г) немає відстані (я живу і народився у тому самому місті)
8. Що тобі найбільше запам'яталось там де ти жив\ жила раніше
9. З ким із своїх рідних ти спілкуєшся?
10. Чи хочеш ти спілкуватися з рідними, якщо так, то з ким?
11. Що ти найбільше любиш робити:
— Читати
— Навчатися
— Грати

– Малювати

– Нічого не робити

10. Чи знаєш ти у що граються хлопці, якщо так, то напиши

11. Чи знаєш ти у що граються дівчата якщо так, то напиши

12. У що любиш гратися ти

13. Коли виростеш, ким ти будеш? Де будеш працювати?

14. Коли виростеш, на кого будеш схожий?

15. Всі дорослі жінки, які вони?

☐ Що вони роблять?

☐ Як виглядають?

☐ З ким спілкуються?

16. Всі дорослі чоловіки, які вони?

☐ Що роблять?

☐ Як виглядають?

☐ З ким спілкуються?

17. На кого з важливих для тебе дорослих, ти хочеш бути схожий?

Дякую Тобі! Ти – молодець!

**Короткий зміст програми групових занять
«Забезпечення адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених
батьківського піклування, у прийомній сім'ї»**

Тема. Процес адаптації дитини.

Поняття ідентичності та її значення у нашому житті. Яким чином історія дитини впливає на відчуття власного «Я». Розвиток ідентичності дитини на кожному з вікових етапів (від народження до повноліття). Роль прийомних батьків, батьків-вихователів у забезпеченні адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Методики роботи з дітьми з забезпечення їх адаптації у прийомній сім'ї (сімейний колаж, казка, книга життя, сімейне дерево тощо).

Хід заняття

1. Вправа «Хто Я?»

Мета: дати учасникам практичний досвід визначення власної ідентичності.

Час проведення: 20 хвилин.

Необхідні матеріали: листи А 4 та ручки для кожного учасника.

Тренер пропонує учасникам протягом 10 хвилин на аркушах формату А4 написати у стовпчик відповідь на запитання «Хто Я?». Кількість відповідей є необмеженою, але бажано – не менше 10 визначень себе.

Після цього учасникам пропонується обговорити дану вправу в колі по черзі та за бажанням. Запитання для обговорення:

Чи легко було виконати завдання?

Чи виникали якісь труднощі і з чим вони пов'язані?

Як Ви вважаєте, що з цієї вправи ми можемо зрозуміти про себе?

Звідки Ви знаєте відповідь на це запитання?

До уваги тренера! Під час проведення вправи умовою є індивідуальна робота кожного учасника та його зосередженість на власному завданні.

Під час обговорення результатів роботи в групі тренер повинен проявити толерантне ставлення до кожного, не зважаючи на отримані відповіді. У групі

необхідно створити атмосферу позитивного сприйняття учасниками відповідей інших та наголосити на індивідуальності кожного.

Як висновок, пропонується зробити акцент на тому що є спільного у відповідях учасників та що є унікального, неповторного у кожній з них.

2. Інформаційне повідомлення «Поняття адаптації та її значення у нашому житті». Мета: підвищити рівень обізнаності учасників щодо поняття адаптації та її важливості у розвитку дитини.

Час проведення: 15 хвилин

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди з презентаціями.

Тренер надає інформації щодо поняття «адаптація» та її важливість у формуванні особистості дитини.

3. Мозковий штурм «Відчуття дитиною себе на основі її минулого»

Мета: надати учасникам інформацію та допомогти усвідомити важливі складові та фактори, які впливають на уявлення дитини про себе.

Час проведення: 15 хвилин

Необхідні матеріали: аркуші блокноту фліпчарту, маркери

Тренер пропонує учасникам методом відповідей по черзі визначити: «Яка інформація (досвід) дозволяє дитині сформувати уявлення про себе?»

Відповіді записуються на аркуші блокноту фліпчарту.

Інформація для тренера! У разі, якщо даний список викличе труднощі у заповненні пропонується звернутися до власного досвіду учасників (наприклад: «Яка інформація допомогла Вам сформувати уявлення про себе?») та використати орієнтовний мінімальний перелік, запропонований нижче.

Мінімальний перелік, який має бути відображений на фліпчарті:

- Ім'я, прізвище.
- Стать.
- Вік.
- Зовнішність.
- Звички.
- Характер.
- Фізичний стан (здоров'я).

- Національність (традиції пов'язані з приналежністю до етнічної групи).
- Місце народження та місце проживання.
- Вміння, вподобання, інтереси.
- Історія змін та розвитку (фотографії тощо).
- Кривні батьки та родичі.
- Друзі, сусіди.

Запитання для обговорення:

Що з цієї інформації нам відомо про дитину?

Що не відомо, але ми намагаємось зібрати інформацію?

Що не відомо і ми не намагаємось з'ясувати?

4. Робота в групах «Сімейні таємниці»

Мета: сформувати у учасників переконання щодо важливості інформації про життєву історію дитини та важливих для неї людей, як основу адаптації.

Час проведення: 20 хвилин

Необхідні матеріали: аркуші блокноту фліпчарту, маркери.

Тренер пропонує обговорити в групах наступні питання:

Чи може дитина сформувати уявлення про себе, якщо історія з її життя є неповною?

До чого призводять таємниці у сім'ї?

Як відчуває себе при цьому дитина?

5. Інформаційне повідомлення «Адаптація дитини на кожному з вікових етапів».

Мета: підвищити рівень обізнаності учасників щодо адаптації дитини в нормі на кожному з вікових етапів.

Час проведення: 50 хвилин

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди з презентаціями.

Тренер надає інформацію учасникам у вигляді слайдової презентації.

Запитання для обговорення:

Що дає нам отримана інформація?

Чи спостерігаєте Ви якісь із проявів дезадаптації у дітей, які виховуються в Вашій сім'ї?

Якщо якісь з проявів не спостерігаються, то з чим, на Вашу думку це може бути пов'язано?

6. Робота в групах. «Як допомогти дитині адаптуватися?»

Мета: надати батькам знання про методи допомоги дитині щодо її адаптації. Час проведення: 40 хвилин

Необхідні матеріали: аркуші блокноту фліпчарту, маркери.

Тренер пропонує учасникам об'єднатися в три групи та на аркушах фліпчарту, використовуючи отриману інформацію, написати наступне:

«Як ми будемо допомагати дитині формувати власну ідентичність?»

Після роботи, кожна з груп презентує напрацьовані матеріали, учасники обговорюють результати в загальному колі.

7. Інформаційне повідомлення «Методи допомоги дитині-сироті щодо позитивного сприйняття себе»

Мета: надати батькам інформацію про можливі методи допомоги дитині щодо позитивного сприйняття себе.

Час проведення: 20 хвилин

Необхідні матеріали: мультимедійне обладнання, слайди з презентаціями.

Тренер надає інформацію учасникам у вигляді слайдової презентації.

Підведення підсумків.

Мета: отримати зворотній зв'язок від учасників щодо заданої теми.

Час проведення: 30 хвилин

Необхідні матеріали: аркуші блокноту фліпчарту, маркери.

Учасники по черзі висловлюються щодо практичної користі отриманої інформації для роботи з дитиною в умовах прийомної сім'ї.

Тема. Що таке адаптація і чому важливо про неї знати?

Мета: пояснити дітям зміст поняття «адаптація»; розвивати вміння бачити перспективу свого перебування у прийомній сім'ї.

Хід заняття

Організаційна частина.

На початку заняття соціальний педагог знайомить дітей-сиріт з метою заняття, а потім проводить вправу «Людина».

Актуалізація знань.

Вправа «Людина».

Кожна дитина отримує аркуш кольорового паперу А-4. Необхідно скласти цей аркуш вертикально навпіл, а потім без ножиць, тільки руками, «вирізати» силует людини.

До уваги соціального педагога: для використання вправи «Людина» краще підготувати аркуші різних кольорів.

Після цього кожна дитина пише на паперовому силуеті людини свою мрію, захоплення, книгу, улюблену страву та місце відпочинку, розташовуючи таким чином, як показано на малюнку.

На наступному етапі діти підводяться зі своїх місць і, підходячи один до одного, мають знайти й записати на відповідних частинах паперовому силуеті людини імена тих дітей, з якими у них співпала одна або кілька позицій.

Після виконання завдання, діти повертаються на свої місця і соціальний педагог проводить коротке обговорення.

Запитання для обговорення:

- У кого із вас співпали всі позиції?
- У кого співпала одна позиція?
- У кого співпало декілька позицій?
- Чи є учасники, в яких не співпала жодна з позицій?
- Про що говорять відмінності?

Соціальний педагог дає короткий коментар: *«Наші відмінності свідчать про те, що всі ми різні. Таким чином, вони підкреслюють нашу індивідуальність».*

Далі дітям пропонується розмістити паперовий силует людини на великому аркуші паперу та відповісти на наступні питання:

- Що нагадує вам ця картина? (сім'ю тощо)
- Що допомагає вам, не зважаючи на ваші відмінності успішно існувати в злагоді з оточуючими? (вміння пристосуватися та запобігати конфліктам; розуміння іншого; наявність попередніх знань тощо).

Усвідомлення змісту теми.

Інтерактивна гра «Як ви думаєте?».

На початку вправи соціальний педагог зазначає, що слово «адаптація» більшість із дітей чула вже не раз. Соціальний педагог запитує в них, чи замислювались вони, що означає це слово.

Далі соціальний педагог пропонує дітям продовжити незакінчене речення: «Адаптація – це ...» і записує відповіді на дошці.

<...Соціальний педагог зазначає, що можна виділити три найбільш поширених значення поняття «адаптація» ...>:

Далі соціальний педагог об'єднує дітей в групи з 5 осіб, роздає набори карток, на яких зображені три колонки:

У ДЕЯКИХ ВИПАДКАХ	У БІЛЬШОСТІ ВИПАДКІВ	ЗАВЖДИ
-------------------	----------------------	--------

Потім соціальний педагог дає завдання: *«Спочатку прочитайте те, що написано на картках, і покладіть кожну в ту колонку на листі, де, як ви вважаєте, вона повинна знаходитися. Наприклад, на одній з ваших карток написано: «Не можна запізнюватися на заняття». Якщо ви вважаєте, що заборона діє ЗАВЖДИ, покладіть картку в цю колонку. Якщо ви вважаєте, що це правильно У БІЛЬШОСТІ ВИПАДКІВ, покладіть її у середню колонку. Якщо вважаєте, що ця заборона діє тільки У ДЕЯКИХ ВИПАДКАХ, покладіть її на крайнє поле».*

На наступному етапі *«Підготуйте аргументи, чому саме в цій колонці, на вашу думку, повинна бути розміщена картка».*

По закінченню роботи групи презентують свої напрацювання.

Після презентації соціальний педагог пояснює, що картки на центральному полі описують дотримання тих вимог, яких, на думку дітей, повинні дотримуватися усі люди, незалежно від статі, віку, року навчання, соціального стану (сироти, діти із сімей), тобто за будь-яких обставин. Соціальний педагог звертає увагу на те, що перелік рис, складений ними, схожий на вимоги до будь-якої нормальної людини.

Рефлексія: Підведення підсумків.

Соціальний педагог запитує дітей:

- Про що ви дізналися під час заняття?

- Чого ви навчилися коли виконували вправи?

Якщо дозволяє час можна провести вправу «Питання – відповіді».

Вправа «Питання – відповіді»

Що таке «адаптація до навчання»?

Чому ми повинні про неї знати?

Що мається на увазі, коли говорять, що дитина адаптована?

Що потрібно для того, щоб ви адаптувалися до умов в сім'ї?

Від кого залежить результат вашої адаптації в сім'ї?

Індивідуальна самотійна робота: розробка та оформлення дітьми власного бейджа.